

UDK 616.9(497.4 Dolenjska)"15/17"

Boris Golec

prof. dr., znanstveni svetnik, ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana

E-pošta: bgolec@zrc-sazu.si

Orcid: <https://orcid.org/0000-0003-0367-0141>

Kužne epidemije na Dolenjskem med izročilom in stvarnostjo*

IZVLEČEK

Prispevek obravnava posledice kužnih epidemij na Dolenjskem, v tistem delu Kranjske, kjer so kuge med 16. in 18. stoletjem zlasti v mestih zahtevale največ žrtev. S soočenjem sodobnih virov in pretiranih sumarnih navedb o številu umrlih so demografske posledice epidemij v večini primerov dobile realnejšo podobo. Kuga je zaradi začasnega zaprtja prometnic povzročila največ škode na gospodarskem področju, vendar je bila v posameznih primerih resnično zelo pogubna tudi za ljudi. Z viri potrjeni deleži umrlega mestnega prebivalstva so med različnimi izbruhi kuge presegali eno petino. Leta 1599 in 1625 je kužna epidemija dodobra izpraznila Novo mesto, v letih 1646–1647 huje prizadela Metliko in Krško, 1691–1692 pa Črnomelj. Tudi človeške žrtve zadnje velike (kužne) epidemije leta 1715 niso bile zanemarljive.

KLJUČNE BESEDE

kuga, epidemije, Dolenjska, mesta, trgi

ABSTRACT

PLAGUE EPIDEMICS IN LOWER CARNIOLA BETWEEN TRADITION AND REALITY

The contribution deals with the consequences of infectious epidemics in Lower Carniola, that is in the part of Carniola where plagues between the 16th and 18th centuries took the most victims. By confronting contemporary sources and the exaggerated summary accounts on the number of the deceased the demographic consequences of epidemics are in most cases given a more realistic image. Due to temporary closure of the roads the plague caused most damage in economy, although it was fatal for the people as well. With sources confirmed portion of the deceased town population during various outbreaks of the plague exceeded one fifth. In the years 1599 and 1625 the plague epidemic thoroughly vacated the town Novo mesto, badly affected Metlika and Krško in the years 1646–1647, and in the years 1691–1692 Črnomelj. Not negligible were the human victims of the last large (infectious) epidemic in 1715.

KEY WORDS

Plague, Epidemics, Lower Carniola, Towns, Boroughs

* Prispevek je posodobljena različica objave v reviji *Kronika* 49, 2001, št. 1–2, str. 23–64.

Dolenjska je tista slovenska pokrajina, za katero se zdi, da so jo razne kužne epidemije zgodnjega novega veka obiskale največkrat in jo poleg Istre tudi najbolj prizadele. Tak vtis je v veliki meri upravičen, saj so poročila o številu umrlih in o stopnji opustelosti mestoma naravnost alarmantna, najsi gre za sodobne virove ali za poznejše interpretacije v raznih zapisih in tudi v literaturi, začeni z Valvasorjem. Razumljivo gre v virih prvo mesto mestnim in trškim naseljem, ki so v podobi te obmejne pokrajine cesarstva izstopala kot prebivalstveni konglomerati in družbeni organizmi s specifičnimi, zlasti gospodarskimi funkcijami. Mesta in trgi so v primerjavi s podeželjem teže občutili breme epidemij, hkrati pa obstaja o njihovih posledicah tudi več pričevanj.

Dolenjska mesteca, povečini miniatura in malo pomembna, so med slovenskimi kontinentalnimi mesti, gledano v celoti, zagotovo utrpela najhujše posledice kužnih epidemij. Največje breme je nosilo Novo mesto, drugo najpomembnejše na Kranjskem in edino med sedmimi dolenjskimi mesti, ki je premoško več kot tisoč prebivalcev. V luči majhnosti mestnih naselij Dolenjske so v virih toliko bolj presenetljive izredno visoke številke umrlih, kakršnih drugod na Kranjskem ni zaslediti. Prav verodostojnost in teža števila umrlih je eno temeljnih vprašanj, na katerega skušamo v pričujočem prispevku najti kolikor toliko zadovoljiv odgovor. Drugo prav tako pomembno vprašanje, tesno povezano z demografskimi izgubami, so gospodarske in socialne posledice epidemij. Njihove razsežnosti so še manj oprijemljive, saj so praktično nemerljive z zanesljivimi kazalci, zato pri njihovem ugotavljanju le s težavo presegamo deskriptivno raven in besednjak sodobnih poročil.

Pri opredelitvi problema kužnih epidemij puščamo ob strani sicer enega bistvenih vprašanj, za kakšne vrste bolezni je v konkretnih primerih pravzaprav šlo. Sodobni viri jim sicer dajejo različna imena, vendar z istim skupnim pomenom. S kugo jih je poimenovala tudi sodobna literatura, denimo Valvasor (*Pest*), naletimo pa še na druge splošne označbe, kot so: *laidige Contagion*, *laidige Infection*, *Sterbelauf*, *Seuche* itd. Pojavne oblike bolezni so bile različne, vendar jih je povezovala skupna značilnost, da so kužne epidemije večinoma izbruhnile nenadoma in z vso silovitostjo. Šele iz skopih navedb o simptomih ali iz zanikanj, da je šlo za »pravo kugo«, lahko mestoma sklepamo na kakšno sorodno epidemijo. Tako naj bi v Novem mestu v prvi polovici leta 1599 razsajala le »ogrška bolezen«, t. i. kuga v Krškem leta 1634 pa vzbuja pomisleke, ker je morila predvsem med otroško populacijo. Zaradi nerazlikovanja med različnimi epidemijami se je domala za vse vrste nalezljivih bolezni zgodnjega novega veka uveljavil skupni pojem – kuga. V zgodovini in ljudskem jeziku je kuga sploh vsaka nalezljiva bolezen (epidemija), ki se pojavi nenadoma na določenem mestu, traja nekaj tednov ali mesecev, povzroči hitro in množično umiranje in

polagoma ugasne. Poleg prave kuge (*pestis*) se pod njenim imenom skriva še kakšnih deset bolezni od koz, trebušnega tifusa ali legarja do kolere in gripe.¹ Epidemične razsežnosti različnih bolezni in njihovo nediferencirano označevanje nas tako silita k uporabi bolj ali manj kompromisnega poimenovanja – kužna epidemija. Pojem lahko končno upravičimo s tem, da narava posameznih epidemij ni predmet našega preučevanja in da iz skopih sodobnih virov zvečine sploh ni ugotovljiva.

Za Dolenjsko in njene meščanske naselbine je bilo usodnih šest večjih in nekaj manjših epidemij, ponavljajočih se v nekajdesetletnih presledkih med sredo 16. in začetkom 18. stoletja. O kugah poznege srednjega veka in izpričanih izbruhih epidemij drugod na Kranjskem v prvi polovici 16. stoletja ni v zvezi z Dolenjsko znanega ničesar. Poročila izpostavljajo kugo leta 1578, kužni val z vrhuncem leta 1599, epidemijo 1623–1627, časovno najdaljšo kugo 1645–1650, njen lokalno omejeni izbruh leta 1691–1692 in epidemijo leta 1715. Razen pri predzadnjem kužnem valu konec 17. stoletja, ki se je na Kranjskem omejil samo na Črnomelj z bližnjo okolico, je šlo vsakokrat za epidemije širših razsežnosti, v katerih pogosto ni bila prizadeta samo Kranjska, temveč tudi sosednje dežele.² Dolenjska je pri tem trpela v vseh velikih valovih kužnih epidemij, ki jih je doživela Kranjska, in bila kot prehodna obmejna pokrajina cesarstva neredko sploh prva na udaru črne smrti, prodirajoče izza bližnjih meja osmanskega sveta.

Temeljna značilnost obravnavane problematike je pomanjkanje sodobnih, zlasti nevtralnih zapisov dogajanj, kar postavlja nelahko oviro ugotavljanju dejanskega stanja. Poseben problem je slaba ohranjenost virov iz časa, ko so posamezne epidemije še razsajale. Več je mlajših opisov njihovih posledic, posrednih poročil in predvsem poznejših interpretacij kot najmanj hvaležne, a prevečkrat neizogibne (edine) vrste vira, ki lahko hitro predstavlja plodna tla za napačne sklepe in razlage. V pričujoči obravnavi se lotevamo precej nezavidljive naloge preverjanja s pomočjo analogij in komparacij vseh ta trenutek dosegljivih podatkov.

Razpoložljive virove lahko glede na strukturo v grobem razdelimo na dve obdobji. Za prvo obdobje, ki sega do konca 16. stoletja, so značilna zelo redka in skopa sodobna poročila brez kvantificiranih navedb umrlih. Nekateri pojavi epidemije so znani sploh samo iz poznejših lapidarnih omemb, v pomoč pri sklepanju na potencialno število umrlih in posledično opustelost pa je moč pritegniti le ugotavljanje posebne (dis)kontinuitete v urbarjih in mestnih davčnih registrih. Drugo obdobje z začetkom ob zatonu 16. stoletja je nekoliko bogatejše s sumarnimi navedba-

¹ Prim. Zupanič Slavec, *Epidemije na Slovenskem*, str. 202.

² Prim. Travner, *Kuga na Slovenskem*, str. 95 sl.; Koblar, *O človeški kugi*, str. 39 sl.

mi števila umrlih. Nekoliko boljše so tudi možnosti preverjanja navedb s komparacijo nevtralnějšíh, po večini posrednih poročil. Šele konec 17. stoletja se pojavi nov prvovrstni vir – mrliške matične knjige ter sezname kužnih bolnikov in umrlih, vendar gre še vedno za precej redke pojave.

V pričujoči obravnavi dajemo prednostno mesto dvema problemoma: kronološkemu poteku dogodkov in demografskim posledicam v posameznih mestih in trgih Dolenjske. Ob skopih uradnih poročilih kužnih komisarjev se je za rekonstrukcijo dogajanja mogoče opreti na nadvse redke sočasne vire, tako predvsem na registraturne protokole in spise kranjskih deželnih stanov in edinole za mesto Višnja Gora še na nekaj letnih obračunov mestnih sodnikov. Od virov poznejšega nastanka so skromnejši mestni anali, vsebinsko manj verodostojne so razne pritožbe in poročila mestnih predstojništev, nevtralnější pa komisijske in vicedomske vizitacije mest.

Kot rečeno, so za ta revnejši del Kranjske ter zlasti za njena mestna in trška naselja značilni šokantni podatki o visokem številu umrlih, o posledično hudi ali popolni opustelosti ter gospodarskem propadanju. Iz dolenjskih mest so po zadržju posameznih epidemij prihajale najbolj alarmantne in mestoma že na prvi pogled komaj verjetne številke, tako denimo o več kot 800 umrlih Novomeščanih leta 1599, katerih število je po drugi, nekaj let mlajši inačici, naraslo že na več kot tisoč ljudi. Dve med seboj neodvisni poročila navajata za kugo leta 1625 zopet visoki številki 322 oziroma 400 novomeških žrtev, medtem ko naj bi v mestu med zadnjo kužno epidemijo leta 1715 pokopali 331 mrličev. Po manj verodostojnih navedbah iz Metlike, nastalih štiri desetletja po dogodkih, naj bi v tem belokranjskem mestu samo v letu 1646 pomrlo 700 oseb, naslednje leto pa še 500. Večino zgornjih števil so sicer navedli mestne očetje prizadetih mest sami, pri čemer ni igrala nepomembne vloge časovna distanca, vendar so med navedenimi števili tudi podatki nevtralnější (jše) proveniencie. Izpod peresa mestnih predstojništev so prihajali še drugi vznemirljivi podatki, izraženi v pavšalnih deležih mestnega življa in stopnji opustelosti, kot je dobra polovica umrlega prebivalstva Višnje Gore leta 1599 ali napol prazni Novo mesto, Metlika in Črnomelj po kugi 1623–1627. Predvsem pa v pritožbah samih meščanov ne manjka zvrčanja krivde na kugo kot krivca gospodarskega in demografskega pešanje mest. Bolj ko so se dogodki oddaljevali, večje so bile možnosti posploševanj in pretiravanj. Tako so denimo Črnomaljši pol stoletja po kugi 1691–1692 zapisali, da je mesto tedaj povsem izumrlo (*ganz abgestorben*) in opustelo (*verwiestet*).³

Nekatere od zgornjih navedb in števil so se brez ustreznega preverjanja in premisleka dodobra zasi-

drale v zgodovinski spomin, potem ko so prišle že pred več kot sto leti v historiografsko literaturo,⁴ se tako prenašale naprej in se vse do najnovejše dobe nekritično pojavljajo v poljudnih delih, zlasti v raznih krajevnozgodovinskih pregledih.⁵ Precej samovoljna povzemanja in samosvoje interpretacije tako rekoč lapidarnih objavljenih podatkov so neredko močno napihnili nič kaj dramatični ton opisov, kakršnega ponujajo originalni zapisi ali denimo Valvasor, ki je za nekatera dejstva edini vir.

Demografske izgube in njihove posledice je treba presojeti različno glede na časovno distanco in avtorstvo poročil. V virih je namreč srečati veliko napihnjene retorike in klišejev, značilnih za duh dobe. Šokantni podatki o umiranju mestnega prebivalstva in opustelosti so značilni tako za poročila mestnih predstojništev, nastala nekaj let po kugi, kakor za njihove pol stoletja mlajše navedbe ali za nevtralnější poročila deželnih oblastnih organov. Iz sloga poročanja je tako zelo težko izluščiti dejansko stanje, še zlasti če manjka opore v drugih sodobnih virih. Problematične so predvsem ponavljajoče se, za dobo kot tako značilne navedbe o stopnji opustelosti mestnih naselij in o deležu umrlih prebivalcev: npr. četrtnina opustelega mesta, tretjina, več kot tretjina, polovica ali več kot polovica pustot oziroma umrlih. Bolj kot so numerični podatki precizni, večjo pozornost pritegnejo, najsi gre za letnice, denarne vsote ali druge številčne navedbe (hiše, prebivalci, pustote ipd.). Tovrstni podatki bi lahko po logiki stvari temeljili na bolj ali manj natančnem preverjanju, če že ne na (neohranjenih) specifikacijah, pri čemer zanje jamči edinole avtor s svojo kredibilnostjo. Tako podane številke o umrlih kužnih bolnikih naj bi bile tudi tem bolj verjetne, če so zapisane neposredno po dogodkih ali z ne več kot nekajletno časovno distanco.

Številčni podatki predstavljajo še drug problem. Že tako maloštevilne sumarne podatke o umrlih je namreč le redko mogoče umestiti v posestno in demografsko stanje določenega mesta, niti v enem primeru pa nista na voljo dve primerljivi specifikaciji: umrlih oseb in vseh hišnih gospodarjev v času pred kugo. Za presojanje posledic umiranja je poleg tega bistvenega pomena struktura umrlih oseb. Kuge, ki je prizadela gospodarsko vitalni del prebivalstva ali populacijo v prokreativni starosti, v tem pogledu nikakor ni moč primerjati z epidemijo, katere žrtve so bili predvsem otroci ali povečini mestna revščina.

Poleg tega se demografske posledice v virih vselej navezujejo na druge, zlasti na gospodarske, kar je

³ SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 279, fasc. 142, lit. T II-5, 22. 5. 1744.

⁴ Podatek o 800 umrlih Novomeščanih je po arhivskem viru priobčil Ivan Vrhovec (Vrhovec, *Zgodovina Novega mesta*, str. 79). 1200 umrlih za kugo v Metliki navaja po pismu vicedomu iz leta 1686 že August Dimitz (*Geschichte Krains*, str. 61–62), po njem ali neposredno iz vira pa Leopold Podlogar, *Požari v Metliki*, str. 46.

⁵ Dular, *Metlika skozi stoletja* (1978), str. 11; Dular, *Metlika skozi stoletja* (1986), str. 13; Jarc, *Iz preteklih stoletij*, str. 44.

več kot razumljivo, saj so bile posledice kužnih epidemij na gospodarskem področju dostikrat hujše in dolgotrajnejše. Pojavu epidemije na določenem kraju je sledila izolacija (bandiziranje) okuženega območja, kar je pomenilo pretrganje komunikacij in ustavitev trgovsko-prometnih tokov. Kužne straže, ki so jih v drugih krajih postavile deželne ter posamezne lokalne oblasti, namreč ljudem in blagu niso dovoljevale prehoda brez zdravstvenih spričeval, imenovanih »fede«. Izbruh še tako lokalno omejene epidemije je praviloma povzročil zaprtje deželnih meja in posledično močno omejitev oziroma popolno ustavitev prometa, zaradi česar je tako ali drugače trpelo celotno deželno gospodarstvo. Zlasti dolgotrajne zapore so lahko za seboj potegnile hude izgube raznih gospodarskih dejavnosti, obubožanje določenih slojev, davčno nesolventnost, ki jo je v končni posledici občutila deželna blagajna, pomanjkanje življenjskih potrebščin in drugih artiklov ter končno prave lakote.

V nadaljevanju predstavljamo posledice kužnih epidemij po kronološkem redu. Temeljna dejstva so namreč prebogosto premalo znana, da bi se lahko teme lotili samo problemsko. Metode dela in specifična pritegnjenih virov nas poleg tega silijo v daljše ekskurze in mestoma tudi v odmik od osrednjega problema.

Manjše kužne epidemije do konca 16. stoletja

Kakšne razsežnosti so imele epidemije na Dolenjskem pred sredo 16. stoletja, je mogoče samo ugibati in bo ostalo neznanka, če se nenadejano ne odkrijejo novi viri. Na Primorskem in Kranjskem je prva kuga zgodnjega novega veka kosila zlasti v letih 1511–1512, vendar razen za Trst ni znanih oprijemljivih podatkov. Po V. Travnerju naj bi na Kranjskem veliko ljudi umrlo v Beli krajini, pri čemer pa se je lahko oprl zgolj na podatek L. Podlogarja, da so v črnomaljski mestni lozi po letu 1510 postavili kapelico sv. Sebastijana.⁶ Samo na ravni domneve ostaja tudi morebitno divjanje epidemije v **Novem mestu**, ki je po prvem ohranjenem popisu hiš leta 1515 med skupaj 272 oštati izkazovalo 24 ali skoraj desetino opustelih, deloma že povsem propadlih domov.⁷ Poselitveno stanje v največjem dolenjskem mestu, za beleženo v fiskalno-vojaške namene, je pomenljivo v luči enakega popisa za mesto Kamnik, nastalega leto pozneje, v katerem v celoti pogrešamo kakršne koli pustote.⁸ Njihova odsotnost sicer še ne pomeni, da jih v resnici ni bilo, kakor tudi v Novem mestu ni

nikakršnega indica za posledice morebitne nedavne epidemije. Razlogov za gospodarsko pešanje in posledično praznjenje tega obmejnega mesta namreč ni manjkalo tudi brez posega črne smrti.

V virih je našla odmev šele kuga, ki je v petdesetih letih 16. stoletja kosila na več koncih Kranjske. Epidemijo so leta 1553 zanesli na Kranjsko s Hrvaškega, iz žarišč v Zagrebu in Samoboru. Kljub prepovedi stikov z okuženimi kraji se je bolezen naslednje leto razširila po vsej Kranjski, tako da so morali ustaviti trgovino in zapreti vse ceste proti Italiji.⁹ Na Dolenjskem je bolezen terjala edino dokumentirano žrtev v **Višnji Gori**. Prvovrstni nevtralni vir za spremljanje dogajanja, kakršnih bi si želeli čim več, predstavljajo trije zaporedni letni obračuni višnjegorskih mestnih sodnikov v letih 1552–1555, brez katerih ne bi imeli prav nobenega indica, da se je epidemija pojavila tudi v spodnjem delu dežele. Že zaradi narave dragocene vira si kaže dogajanje v Višnji Gori predočiti v vseh podrobnostih.

Vesti o kugi so Višnjane prvič vznemirile 6. avgusta 1553, ko so deželnemu slu poleg obvezne pogostitve plačali »zaradi epidemije« še dodatnih 6 pfenigov. Slu je pripadla povečana pristojbina, saj se je izpostavljal nevarnosti, ko je krožil po mestih in gospostvih. Višnjani so se tedaj počutili še dovolj varne, saj so prav tiste dni živahno popravljali cesto in za te potrebe lomili kamen v mestnem kamnolomu. Pet dni zatem, 11. avgusta 1553, je deželni sel prinesel v zvezi s kugo nek ukaz, 6. septembra pa tudi že generalni mandat. Ker so deželne oblasti medtem zaradi epidemije ukazale zapreti ceste, je mestni sodnik Vincenc Steirer utrpel precejšnjo izgubo kot zakupnik mestne mitnice. Že 5. septembra je pri mestnem svetu izposloval zmanjšanje zakupnine s 136 na 100 goldinarjev, čeprav nevarnost še ni bila preteča. Tako je nekaj dni pozneje kot vsako leto potekal čebulov sejem, medtem pa so Višnjani nadaljevali s popraviljem ceste. Nova, očitno strožja mandata o epidemiji, je deželni sel prinesel iz Ljubljane 25. septembra in 13. oktobra, nakar je mestni svet sklenil postaviti vsako nedeljo na oboje mestnih vrat po enega nadzornika za preprečitev vstopa prišlekom iz okuženih krajev. Dan pred božičem govori sodnikov letni račun izrecno o okuženih vaseh, nato pa vsebuje postavke o plačilih nadzornikoma. Do 7. januarja naslednjega leta (1554) sta stražarja pri mestnih vratih za vsako nedeljo prejela vsak po 4 krajcarje. Pri tem ni šlo za pravo zaporo, temveč za preventivni ukrep, saj v Višnji Gori kuge ni bilo. Za nevaren dan so šteli samo nedeljo, ko so v mesto v večjem številu prihajali okoličani in tujci. Po 23. februarju 1553 je deželni sel spet prinesel mandat o kugi, nedolgo zatem pa je pišanje v zvezi z epidemijo nesel župniku v Šentvid pri Stični tudi mestni sel. Spomladi se nevarnost ni po-

⁶ Prim. Travner, *Kuga na Slovenskem*, str. 95. Prim. Podlogar, *Kronika mesta Črnomlja*, str. 64.

⁷ SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 105, fasc. 59, lit. R V-1, Der Zeichnus abschrift der hoffstett der statt Ruedolphswerth anno 1515.

⁸ SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 108, fasc. 61, lit. S XVII-1, fol. 157v–160v. Objava: Luschin v. Ebengreuth, Ein Protokoll der Stadt Stein, str. 38–67.

⁹ Smole, *Kuga na Kranjskem*, str. 98. Prim. Travner, *Kuga na Slovenskem*, str. 96.

večala in tudi ne povsem prenehala. Deželni sli so še večkrat prinesli razne ukaze in generale, med drugim skupaj z generalom o davčnem zaostanku tudi neko nedatirano prepoved v zvezi s kugo. Povsem svobodno sta kmalu zatem jezdila v Ljubljano sodnik Vincenc Steirer in njegov spremljevalec, brez posebnosti sta 22. maja minila telovska procesija in letni sejem. Potem ko od treh kraljev do začetka poletja 1554 ni poročil o »kužnih nadzornikih« na mestnih vratih, so ju začeni s 1. julijem spet postavljali vsako nedeljo.

25. julija je kuga izbruhnila tudi v Višnji Gori, in sicer v hiši Hansa Šlutija, ki je sam zbolel in umrl. Z njegovo smrtjo se zdi povezano dejstvo, da sta meščana, ki sta nesla pobrani davek v Ljubljano, tam iskala ranocelnika. Mestni svet je takoj nato zaposlil tri moške grobarje in neko staro grobarko, ki so pokopali umrlega Šlutija, nato pa je bila njihova naloga počakati še na smrt drugih in jih pokopati. Grobarjem so obljubili za plačilo po eno krono in ženski renski goldinar, kar je po obračunu čez mesec dni nanese 5 goldinarjev in 36 krajcarjev. Pet dni po izbruhu kuge v mestu, dne 30. julija, je mestni svet ponovno postavil pri spodnjih in zgornjih mestnih vratih po enega nadzornika za preprečevanje vstopa ljudi iz okuženih krajev. Tokrat je šlo očitno za stalno in ne samo za nedeljsko stražo, saj je znašalo tedensko plačilo 15 krajcarjev, straž pa niso umaknili vse do julija 1555. Kot vse kaže, se kuga po Šlutijevo smrti ni razmahnila in je bržkone zahtevala samo smrt omenjenega moža. Že avgusta so namreč Višnjani pospešeno popravljali cesto in lomili kamen v mestni okolici, imeli septembra kot ponavadi čebulov sejem, živahno trgovali in hodili po razne potrebščine v Ljubljano.¹⁰

Drugod po Dolenjskem, kot rečeno, ni o tej kugi znanega ničesar. Vse kaže, da se ni dotaknila Novega mesta, saj je Novomeščani v nasprotnem zagotovo ne bi pozabili omeniti v svojem izčrpnem poročilu vladarju leta 1564, kjer govorijo o tegobah mesta in vzrokih zanje.¹¹ Na Dolenjskem se je kuga sicer pojavila tudi omenjenega leta 1564, ko se je z Goriškega razširila na Kranjsko, razsajala zlasti v Ljubljani in od tam pregnala deželne stanove v Kamnik. Po dolenjskih krajih naj bi veliko ljudi pobrala v Šmarju in pri Šentrupertu.¹²

Oglasila se je spet čez pičlih dvanajst let, ko je leta 1576 s Štajerskega prekoračila mejo pri Radečah ob Savi in nato razsajala po Gorenjskem in Primorskem.¹³ Stanovski registraturni protokoli govorijo meseca novembra o kugi v Radečah, na bližnjem Kumu in v Zagorju, naslednje leto (1577) pa

je črna smrt razsajala že širše na Kranjskem. Posebej je omenjena Ljubljana z okolico, medtem ko so se na Dolenjskem ta čas upirali generalu o kugi kmetje okoli Šentruperta. Župnik v Trebnjem je moral decembra »v času infekcije« prenehati pokopavati na Šentjurjevi Gori in prenesti pogrebe k drugi bližnji podružnični cerkvi.¹⁴

To kugo omenja Valvasor samo pri opisu trga **Radeče**, za katerega pravi, da ga je Bog s kužno boleznijo tedaj dokaj hudo opustošil.¹⁵ Kako hudo naj bi nadenj zžil svoj srd, lahko sklepamo le s pomočjo kaj negotove metode komparacije posestniških primkov. Pomenljiva je primerjava imen radeških tržanov v deželnoknežjem urbarju iz leta 1576¹⁶ in v šest let mlajšem seznamu oborožitve iz leta 1582.¹⁷ Urbar pozna v trgu 34 različnih posestnikov in v delu trga, imenovanem Krakovo, še 35, skupno 69 oseb, seznam oborožencev trga Radeče pa jih ima samo 52. Manjše število kot v urbarju ne preseneča, saj za boj sposobnega moža ni premogla vsaka hiša, zato s tem sploh ni rečeno, da bi se število naseljenih hiš skrčilo za 17 ali skoraj za četrtino. Zgovornejši je podatek, da se je v teh šestih letih obdržalo samo 26 priimkov, od tega 18 istih gospodarjev kot leta 1576, kar predstavlja leta 1582 le 50 % istih družin kot šest let poprej. Četudi gre za zelo različno zasnovo popisov, pri prvem za posestnike, pri drugem pa za oborožitve trških mož, je diskontinuiteta Radečanov očitna. Kuga bi v skrajnem primeru lahko povsem ali delno izpraznila 43 hiš ali tri petine od 69, upošteva različno zasnovo popisov pa še vedno okoli polovico domov. Posestne spremembe nikakor ne bi mogle biti tolikšne v samo šestih letih brez krutega zunanega posega. Nastale spremembe so bile namreč številčno enake v šestih letih od 1576 in 1582 ter v dvajsetih letih med letom 1582 in naslednjim radeškim urbarjem iz leta 1602.¹⁸ V trgu se je v teh dvajsetih letih obdržalo 21 gospodarjev in 5 priimkov ali natanko polovica družin iz seznama leta 1582. Skupno se je število radeških posestnikov v četrto stoletja od 1576 do 1602 znižalo z 69 na 65, ohranilo pa se je 12 istih gospodarjev in 11 priimkov, skupaj okoli tretjina primkov iz leta 1576.¹⁹

Za primerjavo dinamike posestnih sprememb v drugi polovici 16. stoletja imamo na voljo več drugih primerov. Nazorna primera sočasne močne kontinui-

¹⁰ SI AS 166, Mesto Višnja Gora fasc. IV, mestni računi 1552/1553, 1553/1554 in 1554/1555.

¹¹ SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 256, fasc. 133, lit. R II-1, 25. 4. 1564.

¹² Travner, *Kuga na Slovenskem*, str. 96; Koblar, O človeški kugi, str. 50.

¹³ Travner, *Kuga na Slovenskem*, str. 97.

¹⁴ SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg, šk. 854, registraturni protokoli št. 6 (1567–1577), pag. 391, 403, 409, 409, 427 in 430.

¹⁵ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 464.

¹⁶ SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 107, fasc. 60, lit. S X-1, urbar gospostva Žebnik ali Radeče 1576, s. p.

¹⁷ SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg, šk. 424, fasc. 289, str. 863–878.

¹⁸ SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 107, fasc. 60, lit. S XI-2, urbar gospostva Radeče 1602, s. p.

¹⁹ Od slednjih ne najdemo v oborožitvenem seznamu iz leta 1582 treh gospodarjev in štirih priimkov, kar potrjuje njegovo nepopolnost glede na celoto posestnikov.

tete posestniških priimkov sta trga Litija in Ribnica. Dvanajstletni časovni razmik med urbarjema iz let 1566 in 1578 je v Litiji prinesel po zmanjšanje posestnikov z 19 na 18, izginotje samo treh priimkov, pojav dveh novih ter ohranitev kar 15 istih gospodarjev ali 83,3 %.²⁰ Leta 1619 je bilo v Litiji še vedno 18 gospodarjev, od tega 3 isti in 7 istih priimkov kot leta 1578, kar predstavlja za štiridesetleten časovni odmik visokih 55 % nespremenjenih priimkov.²¹ Nekoliko manjšo kontinuiteto beležita ribniška gosposočinska urbarja iz let 1564 in 1573 za trg Ribnico. Število gospodarjev se je v devetih letih povzpelo s 33 na 35 oziroma na 40, če upoštevamo, da sta bila na nekaterih posestnih enotah dva ali več gospodarjev. Od oseb iz leta 1564 se jih je do leta 1573 obdržalo 14 (42,4 %), priimkov 10 (30,3 %), izginilo pa je 9 starih družin (27,3 %). V trgu se je medtem sicer naselilo še 10 novih gospodarjev in delnih gospodarjev, toda ohranilo se je skoraj tri četrtine starih družin.²² Razlika med navedenima dvema trškima naselja na eni strani in trgov Radeče, kjer je v samo šestih letih izginilo do polovice družin, je torej več kot očitna.

Kuga pa leta 1576 ni prizadela samo Radeč, temveč po pričevanju sodobnih virov tudi njegovo okolico na območju Kuma. Urbarja radeškega gospostva za leti 1576 in 1602 dajeta v 18 vaseh radeške bližnje okolice in sosednjega Kumljanskega naslednjo podobo. Število gospodarjev se je le malo povečalo, s 135 na 138, istih oseb ali vsaj soimenjakov je ostalo 14 (10,7 %) ter 62 priimkov (47,3 %), medtem ko se je na starih posestnih enotah pojavilo 55 novih priimkov (42 %), od tega veliko razširjenih na tem področju že v času starejšega urbarja. Največjo diskontinuiteto družinskih imen beležita urbarja v trgu Radeče in dveh najbližjih vaseh Spodnje Radeče in Njivice. Hitro menjavanje posestnikov glede na kraje v hribovitem svetu je v teh treh ravninskih krajih nedvomno pospeševalo več dejavnikov, vendar pritegnitev obožovitvenega seznama Radečanov iz leta 1582 jasno pokaže čas intenzivnih sprememb, ki sovпада s kugo. Od 64 trških priimkov leta 1602 jih je bilo leta 1576 znanih le 23 (35,9 %), kar je glede na 69 posestnikov v starejšem urbarju natanko tretjina. Enak delež priimkov (6 od 18) je ostal nespremenjen v Spodnjih Radečah, v Njivicah pa je od 9 posestnih enot do leta 1602 ena izginila, na šestih se je priimek zamenjal in obdržal le na dveh (22,2 %). Drugo področje znatne zamenjave priimkov predstavljajo vasi pod Kumom, kjer se kuga prav tako omenja novembra 1576. Tam

je pred letom 1602 več kot polovica domačij zamenjala priimek v Završah (3 od 5), Brišah (5 od 7) in Spodnjem Jelovem (3 od 4) ter nekaj manj raztresene kmetije Podkraja (5 od 10), Kuma (3 od 7) in Spodnjih Vod (3 od 7). Glede na siceršnjo ustaljenost hišnih imen samotnih kmetij so spremembe v omenjenih kumljanskih vaseh dovolj opazne. 67 posestnih enot v dveh ravninskih in šestih hribovskih krajih je tako v 26 letih zamenjalo 41 priimkov (61,1 %), ohranilo pa se jih je le 26 (38,9 %), od tega 4 isti gospodarji. V ostalih desetih vaseh radeškega gospostva je bila kontinuiteta posestnikov nasprotno neprimerno večja, saj se je na 68 posestnih enotah obdržalo kar 50 priimkov (73,5 %), od tega 10 istih gospodarjev.²³ Za skoraj obrnjeno razmerje kontinuitete in diskontinuitete na obeh polovicah kmečkih posesti je moral biti slejkoprej kriv nenaden zunanji poseg – v zelo veliki meri bržčas prav kuga leta 1576.

Podrobnemu dogajanju lahko v času te kuge sledimo edinole v **Višnji Gori**, in sicer po letnem računu sodnika Marka Raaba za leto 1576/77. Življenje je teklo skoraj normalno, le da je bilo na letnem sejmu na dan Gospodovega vnebovzeta leta 1577 manj trgovanja in dobička zaradi kuge in sočasnih sejmov v drugih krajih. Ukaz o varnostnih ukrepih zaradi kuge na Beneškem je prispel v mesto že 22. julija 1576, po en general in ukaz pa malo pred in kmalu po vseh svetih. Za nekega mojstra pravi račun, da je maja ali junija 1577 tesaril pred mestom v času epidemije (*in Sterbleuff*).²⁴ Iz naslednjega leta 1578, ki velja na Kranjskem za »leto kuge«, višnjegorski sodniški račun žal ni ohranjen, diskontinuiteta priimkov hišnih gospodarjev pa od enega do drugega davčnega registra, med 1567 in 1581, ne kaže povečanj, ki bi jih lahko pripisali epidemiji.²⁵ O kugi v Višnji Gori prav tako ne poročajo niti Valvasor niti sodobni viri.

Marsikje na Kranjskem je kuga razsajala dve leti pozneje, **leta 1578**. Njen kronološki potek je z viri slabo dokumentiran. V stanovskih registraturnih protokolih so prve odredbe posameznim gospostvom na Notranjskem zabeležene konec septembra 1578, julija naslednje leto je izšel general o prepovedi sejmov, zbiranja ljudi in izogibanju okuženim krajem, avgusta 1578 pa so imeli deželni stanovi namen preseliti svoje urade v Škofjo Loko, ker kuga v Ljubljani ni hotela prenehati. Oktobra so tajnemu dvornemu svetu v Gradcu resnično poročali o preselitvi, toda ne v Škofjo Loko, ki ni bila več dovolj varna, temveč naprej v Kranj. Kužni val se je očitno končal pred januarjem 1580, osamljen primer kuge pa je zabele-

²⁰ SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 124, fasc. 70a, lit. W XXIII–3, urbar gospostva Višnja Gora 1566, s. p. – SI AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, N 205, No. 35, urbar gospostva Višnja Gora 1578, s. p.

²¹ SI AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, N 205, No. 36, urbar gospostva Višnja Gora 1619, s. p.

²² SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 105, fasc. 59, lit. R 1–5, davčni register Ribnica 1564, s. p. – SI AS, AS 774, Gospostvo Ribnica, knj. 1, urbar gospostva Ribnica 1573, s. p.

²³ SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 107, fasc. 60, lit. S XI–1, urbar gospostva Radeče 1576, s. p.; XI–2, urbar gospostva Radeče 1602, s. p.

²⁴ SI AS 166, Mesto Višnja Gora fasc. IV, mestni računi: 1576/1577.

²⁵ Prav tam, fasc. II, davčna registra 1567 in 1581.

žen le še junija istega leta v Moravški dolini.²⁶ Razen redkih omemb krajev na Notranjskem in Gorenjskem ni nikakršnih vesti o epidemiji na Dolenjskem. Skopo poročajo o njej le mlajša poročila, med njimi v prvi vrsti Valvasor. Tako je kuga po Valvasorju leta 1578 prišla v mesto Krško in prenekaterega spravila na oni svet, v Novem mestu jo omenja skupaj s kugo 1590, pri Kočevju pa pravi, da je pobrala veliko ljudi v deželici in mestu.²⁷ Mlajša literatura jo nato omenja v Ljubljani in Cerknici ter na Dolenjskem v dolini Temenice, pri Šentrupertu, v Krškem, Novem mestu in na Kočevskem.²⁸

Epidemija je bila še posebno huda nadloga za **Novo mesto**, ki je samo dve leti prej, leta 1576, pogorelo, o sami kugi pa razen Valvasorjeve omembe ne vemo prav ničesar. Enako velja za **Krško**, kjer pa primerjava posestnikov po krškem deželno knežjem urbarju iz leta 1575 in po seznamu oborožitve podložnikov v kužnem letu 1578 omogoča določena sklepanja na posledice epidemije med tamkajšnjim kmečkim življem. Pri tem predstavlja težavo dejstvo, da mlajši seznam ni točneje datiran, zato ne vemo, ali je nastal po kugi ali že pred njo. V celotnem gospodstvu Krško se je priimek v samo treh letih 1575–1578 spremenil na 20,1 % kmečkih posesti, medtem ko jih je 3,9 % opustelo. V »hribovskem uradu« vzdolž Save se je nov priimek pojavil na 12,7 % kmetij, na Krškem polju pa kar pri 26,8 % posestnih enotah. V ravnini je opustelo tudi skoraj dvakrat toliko kmetij (4,8 %) kot v hribih (2,8 %). Spremembe se očitne še zlasti v primerjavi s spremembami v petletnem obdobju med 1570 in 1575, v katerem je prišlo do kmečkega upora 1573 in hudega maščevanja nad kmeti. V teh petih letih se je – nedvomno v veliki meri zaradi upora – priimek gospodarja zamenjal na približno enakem delež kmetij tako v obeh urbarskih uradih kot v celotnem gospodstvu (med 16 in 17 %), opustelo pa je okoli 5 % posesti. Primerjave z dinamiko posestnih sprememb v drugih časovnih obdobjih kažejo, da se je v sedemdesetih letih 16. stoletja na tleh krškega gospostva dogajalo marsikaj hudega. Čas med 1575 in 1578 pri tem izstopa celo pred časom kmečkega upora in dopušča ugotovitev, da je za posestne spremembe v veliki meri kriva prav kuga.²⁹

Kranjska je nato doživljala kugo tudi v osemdesetih in devetdesetih letih 16. stoletja, ko je epidemija pobrala zlasti veliko prebivalcev Škofje Loke (1580 in

1582) in Ljubljane (1586–87), najhuje pa se je zavrtele v mrtvaškem plesu na predvečer novega stoletja.³⁰

Kuga leta 1599

V iztekajoče se 16. stoletju je Kranjsko prizadela dotlej najhujša epidemija, ki je podobno kot prejšnje še vedno slabo dokumentirana. Registraturni protokoli deželnih stanov so v teh letih po vsebini še zelo lapidarni, tako da ne podajajo skoraj nič več kot le navedbe o odredbah splošne vsebine in o dopisovanju s stanovi sosednjih dežel. Med julijem 1598, ko so kuga prvič omenja, in novembrom leta 1600, ko gre za njene zapoznele odmeve, je protokoli v zvezi z dolenskim kraji ne navajajo niti enkrat. Krajeno jo postavljajo samo v Ljubljano in deželo Kranjsko kot tako.³¹ Gledano v celoti je skopa tudi korespondenca stanovskega poverjeniškega urada, ki pa ravno za kugo na Dolenjskem ponuja boljši pregled kot za druge dele dežele.

V deželi se je epidemija pojavila spomladi 1599, in sicer najprej na Dolenjskem, potem ko je že prej razsajala na Reki in v tamkajšnji okolici.³² Deželni vicedom in stanovi so 1. maja poslali na Dolenjsko dva kužna komisarja iz vrst ljubljanskih mestnih svetnikov, ki naj bi opravila temeljito poizvedbo o stanju. Nedatirano komisijško poročilo, nastalo gotovo še v istem mesecu, navaja pojave kuge okoli Šmarja, Šentjanža, Šentruperta, Radeč in Rake, nadalje v gospostvu Spodnji Mokronog in okoli Krškega, kjer naj ne bi bilo neokužene vasi. Novo mesto in njegova okolica pritegneta toliko večjo pozornost zaradi mlajšega poročila iz leta 1606, ki govori o drastično visoki umrljivosti – več kot 800 umrlih mestnih prebivalcev. Kužni komisarji so namreč maja 1599 dobili od mestnega predstojništva zagotovilo, da je v Novem mestu dotlej umrlo le šest oseb in še te po zatrjevanju zdravnika, lekarnarja in padarja za t. i. »ogrsko boleznijo« in ne zaradi kuge. Nasprotno naj bi v bližnjih župnijah Šmarjeta in Št. Peter po besedah tamkajšnjega župnika v kratkem času pomrlo okoli 300 ljudi, o množičnem umiranju pa je bilo slišati tudi v območja Trške Gore in Bajnofa severno od Novega mesta. Kot pravi poročilo, je kuga dotlej prizanesla Višnji Gori, Stični, Trebnjemu in Veliki Loki.³³ Junija istega leta je epidemija zajela Ljubljano in se postopoma širila proti Gorenjski.³⁴

²⁶ SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg, šk. 860, registraturni protokoli št. 7 (1578–1584), pag. 91, 96, 101, 121 in 146.

²⁷ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 242, 488, 199.

²⁸ Travner, *Kuga na Slovenskem*, str. 97 citira Valvasorja (Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 199 in 717).

²⁹ SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 81, fasc. 46, lit. G VIII–4, urbar gospostva Krško 1570, s. p. – SI AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, N 141, No. 29, urbar gospostva Krško 1575, pag. 481–529. – SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 81, fasc. 46, lit. G VIII–1, seznam oborožitve 1578.

³⁰ Travner, *Kuga na Slovenskem*, str. 98–100. – Koblar, O človeški kugi, str. 50–51.

³¹ SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg, šk. 444, fasc. 291 d, pag. 739–744, 1. 5. 1599, ad 1. 5. 1599. – Prim. Smole, *Kuga na Kranjskem*, str. 98.

³² Prim. Smole, *Kuga na Kranjskem*, str. 98.

³³ SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg, šk. 444, fasc. 291 d, pag. 739–744, 1. 5. 1599, ad 1. 5. 1599. – Prim. Smole, *Kuga na Kranjskem*, str. 98.

³⁴ SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg, šk. 857, registraturni protokoli št. 11 (1598–1601), pag. 11, 20, 36, 37, 38, 39, 41, 49, 67 in 84.

Tako je v Ljubljani izbruhnila prav v hišah obeh kužnih komisarjev, ki sta se vrnila z Dolenjskega, kjer sta se domnevno okužila. Deželne urade so nato brez odlašanja prenesli iz glavnega mesta v Kamnik, kljub varnostnim ukrepom pa se je obolenost širila proti severu in se do konca leta samo še stopnjevala.³⁵

Iz časa epidemije v deželnem glavnem mestu obstajajo sodobna izčrpna poročila, zato precej dobro poznamo kronologijo bolezni, varnostne ukrepe in razne podrobnosti. Neprimerno slabše je dokumentirano dogajanje na Dolenjskem, od koder imamo poročila o visoki umrljivosti v treh mestih: Novem mestu, Višnji Gori in Kočevju. Novomeščani so nekaj let pozneje navedli celo precej natančni števili umrlih oseb in hišnih gospodarjev, ki že zato pritegneta vso pozornost. Nekritično, brez upoštevanja sodobnih referenčnih virov, ju je nato prevzela starejša historiografija, tako da se od izida Vrhovčeve *Zgodovine Novega mesta* (1891) vztrajno ponavlja trditve o več kot 800 umrlih prebivalcih leta 1599, od katerih naj bi bilo 149 hišnih gospodarjev.³⁶ Številki so Novomeščani leta 1606 posredovali v spremnem poročilu vicedomski komisiji, tik preden je ta prišla na ogled obubožanega, izpraznjene in deloma pogorelega mesta.³⁷ Toda dvom o verodostojnosti zgornjih števil se samo še poveča ob podatku o 1000 umrlih, ki so ga vnesli v prošnjo za pomoč le nekaj let pozneje, leta 1615.³⁸ S časovno distanco se je zmanjševala kritičnost prizadetih do polpreteklih dogodkov, k nastanku trditve o 800 in končno o magičnih tisoč umrlih pa je pripomoglo tudi prepričanje, da so se predstave o resničnem dogajanju v Novem mestu leta 1599 medtem v očeh deželnih oblasti že zameglele.

Veliko manj določen je podatek o umrlih v Višnji Gori, zapisan desetletje po epidemiji. Leta 1609 je nadvojvoda Ferdinand od višenjskega mestnega sodnika, sveta in občine prejel prošnjo za davčni spregled in komisijski ogled mesta. Višnjani so v njej navajali, da je kuga v letu 1599 pobrala kar polovico meščanov in gostačev ter pustila za seboj ne le opuščene in nenaseljene hiše, temveč naj bi zaostanek osebne davka zaradi množičnega umiranja meščanov samo v letu 1599 narastel na 152 goldinarjev. Pri tem ni moč prezreti, kje je pravzaprav poudarek njihovega pisanja. Davčno nesolventnost so v nadaljevanju utemeljevali z dejstvom, da so laški vojaki, gredeč na Kanižo (1601), požigali in uničevali hiše in kašče ter s hudim razgrajanjem povzročili znatno oslabitev mesta na številu meščanov, hiš in obrti.³⁹ Kuga zelo podobno kot v nekaj starejšem novomeškem poročilu

nenadoma sploh ni več poglavitni vir zla, čeprav naj bi pomorila polovico ljudi! Niti tolikšna morija sama po sebi ni zadoščala za spodkop temeljev mesta, ampak je bilo nujno treba navesti še druge razloge, ki bi prikriili očitno pretiravanje.

Poleg Novomeščanov in Višnjancov so se na kugo sklicevali tudi **Kočevci**, in sicer kot prvi že v začetku leta 1601, ko so na graško dvorno komoro naslovili prošnjo za pomoč. Njihove navedbe poznamo le iz povzetka, po katerem naj bi kuga (*Infection*) v kočevskem mestecu morila dve leti. Umrlo naj bi veliko najuglednejših meščanov in gostačev, Kočevje pa utrpelo znaten upad prebivalstva. Toda epidemija ni mogla biti posebno huda, saj se tudi tu omenja le mimogrede v podkrepitve prošnje za nekajletni odpis davka zaradi požara leta 1596.⁴⁰ Kočevci so se v pomanjkanju krepkih dejstev zatekli k pavšalni trditvi o smrti najuglednejših ljudi in zmanjšanju mestne populacije. Prevedeno iz pisarniškega jezika pomenijo te navedbe gotovo samo blažjo žetev črne smrti, manjšo kot v drugih dveh mestih. Pri tem je treba upoštevati tudi krajšo časovno distanco, ki je pisce prošnje ločevala od dogodkov in s tem brzdala njihovo željo po pretiravanju. Kočevski primer je hkrati zelo zgovoren dokaz, kako hitro je bilo dejstva mogoče sprevračati in potvarjati. Neposredno po ugasnitvi epidemije, aprila 1600, so namreč Kočevci v prošnji stanovom za odlog plačila davka navajali samo, da jih je Bog udaril s šibo kužne bolezni (*vns armen mit einer ruetten der straff, der infection heimbesucht*), zaradi česar je bilo mesto zaprto, prepoved gibanja pa je prebivalce pahnila v hudo revščino in stisko.⁴¹ Razen gospodarskih torej sploh ni zaznati kakšnih demografskih posledic, o katerih so Kočevci leto dni pozneje veliko bolj smelo pisali v oddaljeni Gradec.

Kdo je v prvem desetletju 17. stoletja pri opisovanju posledic kuge koga posnemal in ali je to sploh počel, niti ni pomembno. Na kugo so se izgovarjala vsa mesta, katerih poročila iz tega časa so se nam ohranila. Epidemija tako zanesljivo ni bila zgolj nedolžna klica, temveč nadloga, ki se je globoko zadržala v kolektivnem spominu. Iz nje se je postopoma rodilo prepričanje, da se je resnično zlo začelo prav z izbruhom kuge, če že ni bolezen sama povzročila vsega gorja in posledično gospodarskega pešanja. Dejansko je kuga leta 1599 padla v čas hudih politično-gospodarskih pretresov, ki so še posebej prizadeli Dolenjsko kot obmejno pokrajino v sosesčini bojišč t. i. dolge vojne (1593–1606). Poznejše razlage mestnih predstojništev, kdaj in zakaj se je končala »zlata doba«, so se največkrat ustavljale prav ob dogodkih

³⁵ Smole, Kuga na Kranjskem, str. 98.

³⁶ Vrhovec, *Zgodovina Novega mesta*, str. 79.

³⁷ SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 255, fasc. 133, lit. R I–2, 24. 9. 1606.

³⁸ Prav tam, 2. 7. 1615.

³⁹ StLA, Innerösterreichische Hofkammer-Akten (odslej I.Ö. HK-Akten) 1611–III–105.

⁴⁰ SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 274, fasc. 139, lit. G I–8, 16. 6. 1601. – Prošnjo povzema v poročilu dvornih komor tudi upravitelj vicedomskega urada Filip Kobenzl (StLA, I.Ö. HK-Akten, 1601–VII–40, 16. 6. 1601).

⁴¹ SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg, šk. 446, fasc. 291 d, pag. 513, 9. 4. 1600.

Novo mesto po Clobuccarichevi skici (1601–1605), neposredno po kugi leta 1599.

tega časa: tako naj bi na znaten upad tranzitne trgovine vplival zlasti padec Bihaća in Kaniže.⁴²

Če se vrnemo k vprašanju, kaj se je leta 1599 resnično dogajalo v treh nesporno okuženih dolenjskih mestih, je treba poudariti, da se tako pri Valvasorju kot v sodobnih virih – predvsem v registraturnih protokolih deželnih stanov in spisih stanovskih deželnih zadev – pojavlja v zvezi s kugo samo Novo mesto, medtem ko Višnje Goro in Kočevje v celoti pogrešamo. Še več, Valvasor, ki pri opisu preteklosti Višnje Gore ne omenja nobene konkretne nesreče,⁴³ govori pri Kočevju o kužni moriji v mestu in kočevski deželici leta 1578, niti besede pa ne nameni kugi leta 1599, čeprav se ustavi pri požaru tri leta prej.⁴⁴ Če pazljivo preberemo njegove vrstice o dveh kugah v Novem mestu, tudi ni zaznati kakšne razlike med epidemijo leta 1578 in ono v letu 1599, ki jo pomotoma postavlja v leto 1590:⁴⁵ »*Massensie / Pest=Seuchel im 1578 Jahr/ und gleichfalls !/ im 1590/ viel Leute weggerissen/ und so wenig derselben übrig gelassen/ daß das Graß/ auf dem Marckt=Platz/ so hoch gewachsen/ daß man es mit Sensen abmähen können.*«⁴⁶ Povedano ima ob dramatičnem tonu poročanja neko notranjo logiko. Trava na novomeškem Glavnem trgu ni nujno posledica drastičnega zmanjšanja prebivalstva, temveč predvsem dejstva, da tržni prostor cele tedne in mesece ni bil obiskan zaradi kužnih zapor mesta in prometnic. Netlakovani trg, kjer se je sicer dvakrat na teden odvijala ži-

vahna žitna trgovina, se je mogel tem laže zelo hitro spremeniti v travnato površino.

Glede demografskih izgub Novega mesta in Višnje Gore leta 1599 razpolagamo danes še z drugimi viri in dognanji, ki tendenciozne navedbe obeh mestnih predstojništev močno relativizirajo. Dragoce ni so zlasti sodobni popisi mestnih obdavčencev in pustot, s katerimi dobi precej trdnejšo oporo zgolj na logiki sloneča »nejevernost«. Navedbe Novomeščanov in Višnjanov v prošnjah za omilitev fiskalnih bremen so z njimi domala postavljene na glavo, pri čemer je avtorjem ob vseh olajševalnih okoliščinah mogoče očitati nič manj kot zavestno zavajanje in prikrajanje dejstev. Vsaj nekatere številke o živcih in umrlih so glede na naslovnik na načrtno prirejene, neke povečane, druge zmanjšane. Prav razumljene so lahko šele, ko jih postavimo v kontekst posestno-demografske slike obeh mest, ki mu zato v nadaljevanju namenjamo tudi več prostora.

Povsem zanesljivo je eno: kuga **Novemu mestu** ob zatonu 16. stoletja resnično ni prizanesla. Vicedomov odgovor nadvojvodi Ferdinandu v zvezi s stanjem v mestu, kronološko prvi vir, ki sploh omenja novomeško kugo, namreč 26. marca 1600 pravi, da je Novo mesto v preteklem letu zaradi kuge v mestu in okolici izgubilo veliko prebivalstva (*an bevölkerung entplöst*).⁴⁷ Povsem lažnega navajanja si Novomeščani samo sedem let po dogodkih kajpak ne bi drznili, še najmanj v poročilu komisarjem, ki so prihajali v mesto ugotavljat stanje opustošenosti in so lahko navedbe zlahka preverili. Nekaj drugega je vprašanje, koliko Novomeščanov je resnično umrlo za kugo oziroma kolikšna je verodostojnost navedb o več kot 800 umrlih skupaj s 149 hišnimi gospodarji. Številki

⁴² Npr. SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 256, fasc. 133, lit. R II–3, s. d. Bericht A (zadnja omenjena letnica 1651).

⁴³ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 628–629.

⁴⁴ Prav tam, str. 199, 200.

⁴⁵ Na pomoto je opozoril že I. Vrhovec (*Zgodovina Novega mesta*, str. 79).

⁴⁶ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 488.

⁴⁷ SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 277, fasc. 140, lit. S XXI–9, 3. 3. 1600, 26. 3. 1600.

sami po sebi nista nemogoči, vendar zastrašujoči, saj predstavljata več kot polovico mestnega prebivalstva. Novo mesto je namreč poldrugo stoletje pozneje (1754) štel 1485 prebivalcev,⁴⁸ kar pomeni pri skupnem številu 262 hiš⁴⁹ 5,67 ljudi na hišo. V tegobni drugi polovici 16. stoletja, zaznamovani z ognjenimi ujmami, gospodarskim pešanjem in izpričanim odseljivanjem,⁵⁰ je računati še z nižjim številom ljudi. Za ilustracijo naj povemo, da je imelo mesto sredi 18. stoletja natanko toliko mestni jurisdikciji zavezanih hiš (248),⁵¹ kot je bilo leta 1515 tej isti podsodnih naseljenih oštato.⁵² O le malenkostno nižjem številu 242 ognjišč govori tudi kugi kronološko najbližji sumarni podatek iz leta 1541.⁵³

O številu žrtev kuge na Kranjskem imamo za leto 1599 poleg novomeških 800 umrlih edinole Valvasorjevo številko 350 oseb za Ljubljano.⁵⁴ Glede na podatek, da je štela kranjska prestolnica v tem času skupaj s predmestji okoli 700 hiš, je v njej po Valenčičevem izračunu prebivalo približno 5000 prebivalcev,⁵⁵ 350 žrtev kuge pa bi potemtakem znašalo nekako 7 % celotnega prebivalstva. Razlika z ugotovljenim novomeškim več kot polovičnim deležem umrlih je torej očitna.

Vendar pa sporočenega visokega števila 800 umrlih Novomeščanov ni moč vnaprej zavrniti zaradi gole »neverjetnosti« in molka sodobnih poročil.⁵⁶ Demantirajo ga veliko bolj zanesljivi numerični viri – seznama novomeških pustot – in komisijska poročila z

začetka 17. stoletja. Gre za nedatirana komisijska popisa pustot, pogorišč in plačila nezmožnih davkoplačevalcev, ki ju označujemo kot seznama A in B,⁵⁷ in ju je bilo mogoče datirati v pozno poletje 1606, ko je mesto obiskala stanovska vizitacijska komisija.⁵⁸ Nastanku popisov leta 1606 je botrovala opustelost po kugi leta 1599 in še zlasti zaradi požara jeseni 1605. V seznamu A so popisane pustote, pogorišča in obubožane še naseljene hiše (109), v seznamu B pa samo popolne pustote (80), t. j. pogorele in porušene hiše ter opustela zemljišča. Kolikor gre v obeh seznamih za podvajanja imen – teh je 27 – je treba take gospodarje odšteti od skupnega števila, ki znaša tako 162 pustot.⁵⁹ Ko bi se iz leta 1606 ohranil tudi tretji komisijski seznam, t. j. popis naseljenih domov, bi imeli za ta čas prvovrstni vir posestno–demografskega stanja, tako pa se je moč opreti le na sumarij na koncu seznama A. Zgornji seštevek 162 pustot povsem ustreza sumarni navedbi o več kot 160 praznih, pustih, porušeni in požgani hišah, ki ne plačujejo nikakršnega davka. Na pogled ponuja tudi pokritje za 149 umrlih gospodarjev in 800 vseh umrlih, če bi vsako pustoto pomnožili z običajnim koeficientom 5 oseb na hišo. Vendar je v sumariju na drugi strani nesorazmerno nizko število »ne več kot 125« t. i. pravih, večinoma revnih gospodarjev z lastno hišo. Ostali so brez kvantitativne navedbe označeni kot gostači (*inwohner*) in skednarji (*drescher*), ki plačujejo le malo ali sploh nobenega davka. V njih je dejansko treba videti del od zgornjih 160 pustot, na katerih so vendarle prebivali ljudje, četudi samo gostači. Opustelost Novega mesta je bila tako predvsem strukturna: mesta trdnih gospodarjev so zasedli davčno nesolventni ljudje, seštevek obeh sumaričnih postavk pa daje realno sliko približno 285 nekdanjih domov.⁶⁰

⁴⁸ Po podatkih v poročni matici kapiteljske župnije je štelo mesto v štirih zaporednih letih naslednje število prebivalcev: leta 1754 – 1485 oseb, 1755 – 1466, 1756 – 1441 in 1757 – 1390 (KANM, šk. 66, P/4 1754–1771, s. p.).

⁴⁹ SI AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, N 242 (mesto Novo mesto), No. 23, urbar 1756; N 11 (kapitelj Novo mesto), No. 4, 28. 2. 1753.

⁵⁰ Prim. Vrhovec, *Zgodovina Novega mesta*, str. 76 sl.

⁵¹ SI AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, N 242 (mesto Novo mesto), No. 23, urbar 1756.

⁵² SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 105, fasc. 59, lit. R V–1, Der zaichnus abschrift der hoffstett der statt Ruedolphswerth anno 1515.

⁵³ SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 294, fasc. 151, 6/1549, No. 9, s. d. (Gemainer statt Ruedolphswerdt auszug). – Prim. [Dimitz], Beiträge zur fünfshundertjährigen Gründungsfeier, str. 34.

⁵⁴ Valvasor povzema podatek po Schönlebnu (Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 718). – J. Vrhovec, ki je temeljito obdelal gradivo ljubljanskega mestnega arhiva, je glede števila obolelih in umrlih zapisal, da ni našel nobenih statističnih podatkov, temveč komajda namige (Joh. Vrhovec, *Die Pest in Laibach*, str. 131).

⁵⁵ Valenčič, *Prebivalstvo in hiše*, str. 118. – Leta 1600 je v obzidanem mestu spadalo pod mestno gosposčino 359 hiš, skupaj z 42 ugotovljenimi hišami drugih gosposk pa okoli 400 (prav tam, str. 112).

⁵⁶ M. Smole je dvom o verodostojnosti podatkov utemeljevala, češ da A. Koblar, iz katerega je črpala, ne navaja nobenih virov, in da se podatki ne skladajo s sodobnimi ugotovitvami deželnih komisarjev (Smole, *Kuga na Kranjskem*, str. 98). Pri tem ni vedela za Vrhovčovo objavo navedb po originalnem viru, spregledala pa je tudi dejstvo, da se poročila kužnih komisarjev o epidemiji v Novem mestu in na Dolenjskem našajajo samo na prvo polovico leta 1599.

⁵⁷ Seznam A (1606): SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 258, fasc. 133, lit. R V–4. – Seznam B (1606): prav tam, šk. 255, fasc. 133, lit. R I–2.

⁵⁸ V prid datacijama obeh seznamov v leto 1606 sta izjemno visoki števili pogorišč in pustot v obeh seznamih ter v seznamu A zabeleženi podatek, da je hiša Hansa Drake na Trgu »pustota že 30 let od prvega požara« (1576). Trgovca Adam Gričar poleg tega po lastni navedbi ni zmozel plačila celotnega davka z obrazložitvijo, da že sedem let (od kuge 1599!) ne opravlja nikakršne obrti in trgovine. Še bolj natančna je datacija seznama B, ki navaja vsoto davčne izgube 236 gld in 27 kr, na katero se sklicuje komisijsko poročilo 24. septembra 1606, sama vsota pa se je nanašala na prihodke od vdov, sirot in gostačev, popisanih v seznamu A (SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 255, fasc. 133, lit. R I–2).

⁵⁹ Hišni gospodarji v seznamih A in B so večinoma različni, saj se podvaja samo 24 imen, namesto treh gospodarjev iz seznama A pa v seznamu B nastopajo vdove in dediči. Ugotovitev, da je vseh 27 dvakrat popisanih hiš spadalo po seznamu A med popolne naseljene pustote, kaže z veliko mero zanesljivosti, da seznam B resnično obravnava samo povsem prazne in propadle domove. Tudi od štirih hiš, ki niso posebej označene kot puste, sta bili dve po seznamu A že dolgo opusteli.

⁶⁰ V letu 1515 je spadalo pod mestno jurisdikcijo 272 oštato, od tega 248 naseljenih in 24 pustih (SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 105, fasc. 59, lit. R V–1). Naslednji po-

Zdi se tudi, da smo razvozlali uganko, od kod Novomeščanom tako natančna številka 149 umrlih gospodarjev in več kot 800 vseh žrtev epidemije, ali pa lahko ponudimo vsaj en verjeten odgovor. Če od 162 pustot odštejemo tistih 13, za katere je iz seznamov razvidno, da gre za nova naseljena pogorišča, nastala šele v jesenskem požaru 1605, ostane namreč natanko 149 pustot z imenom in priimkom nekdanjega gospodarja. Toliko povsem opustelih in napol praznih domov, v katerih so prebivali mestni obubožanci, so lahko Novomeščani vsak trenutek pokazali prihajajočim vizitacijskim komisarjem, ki jim je bil podatek namenjen. In prav vse nekdanje domove, čeprav mnoge puste že desetletja, so spretno prodajali za žrtve kuge. Od tod je bil do številke več kot 800 vseh umrlih samo še korak. Mestni očetje so morali vsakega umrlega gospodarja samo pomnožiti s 5,4 družinskimi člani, t. j. s koeficientom, le malo nižjim od povprečja hišnih prebivalcev, ugotovljenega za leto 1754. In končno je za število 800, kot že rečeno, zadoščal tudi veliko preprostejši izračun: okoli 160 pustot, pomnoženih s 5 osebami.

Če pa se nadalje pomudimo pri analizi podatkov o 149 od skupaj 162 pustot (popolnih in deloma še poseljenih), od katerih smo odšteli 13 pogorišč, ki so po požaru 1605 postala popolne pustote, je razvidno, da je nemajhen del hiš opustel že pred letom 1599. Samo na seznamu A je takih starejših pustot 31, medtem ko seznam B sploh ne govori o stopnji opustelosti, pri čemer se zdi, da vsebuje ta popis popolnih pustot predvsem ali sploh samo zgodaj propadle domove. Po odštevku 31 izpričano starih pustot, od katerih so nekatere izrecno označene kot puste že 20 ali 30 let, ostane tako največ 118 domov, ki bi potencialno lahko opusteli zaradi kuge. Dejansko je treba glede na povedano računati še s precej nižjim številom. Poleg tega ni nobena kuga kosila s tolikšno preciznostjo, da bi pomorila izključno cele družine, druge pa pustila povsem nedotaknjene. Če bi torej zahtevala življenja 149 gospodarjev, bi za njimi nedvomno ostalo večje število vdov in ne pičlih 12, kolikor jih je mogoče naštetih v obeh seznamih skupaj. Kot rečeno, je 149 hišnih gospodarjev prejkone samo kritje za enako število popolnih in delnih pustot, ki so ostale brez pravega, davčno sposobnega imetni-

ka. Koliko popolnoma izpraznjenih domov in koliko vseh žrtev je torej zahtevala kuga leta 1599, ostane po opravljenih redukcijah zgolj predmet špekulacij. Odveč je denimo ugibati, ali je šlo za več ali za manj žrtev, kot jih navaja vir v zvezi s kugo leta 1625 (322, od tega 15 hišnih gospodarjev).⁶¹ Skleniti je mogoče le z zelo pavšalno oceno: do nekaj sto umrlih in vsekakor veliko manj kot 149 gospodarjev.

Epidemija leta 1599 še zdaleč ni bila odločilni, temveč razmeroma postranski razlog za evidentno slabo demografsko in gospodarsko stanje Novega mesta. Preiskovalna komisija, ki je pozno poleti 1606 natančno popisala davčno odmero oziroma izgubo vsake hiše in pustote, je v zaključnem poročilu deželnemu knezu zapisala, da se bodo preostali prebivalci odselili, mestece pa bo povsem propadlo, če se mu ne odobri prepotrebna davčna olajšava. Poglavitni razlog vse nesreče naj bi bili Turki, zaradi katerih je ugasnila nekoč cvetoča trgovina s Hrvaško in Slavonsko krajino.⁶² Toda opustelost in občutno obubožanje preostalih Novomeščanov nista mogla biti toliko posledica nemirne meje, temveč predvsem splošnega upada neagrarnega gospodarstva in nato več zaporednih nesreč. Te so kot nalašč padle prav v čas hude krize trgovine in obrti. Mesto so v razmeroma kratkem času prizadeli kar štirje požari – 1540, 1576, 1584 in 1605, ki so jih Novomeščani pozneje v raznih prošnjah in opisih mesta vztrajno navajali kot temeljni vzrok propadanja.⁶³ Nad izseljevanjem meščanov, za katerimi so ostajale prazne hiše ali najemniki, so se pritoževali že leta 1564.⁶⁴ Tri leta zatem, ko je mesto leta 1576 skoraj popolnoma pogorelo, je mestno predstojništvo potožilo, da je zaradi odselitve nemalo meščanskih družin kar tretjina mesta ostala pustega ali nepozidanega (*öder oder unausgebaut verbleibt*).⁶⁵ Pri tem je še posebej zanimivo, da se v prošnjah za davčni spregled ne po tem požaru in ne po onem leta 1584⁶⁶ niti z besedo ne omenjajo posledice kuge leta 1578, za katero je sploh edini znani vir Valvasor.⁶⁷ Mesto je torej utrpelo znatne demografske izgube že pred kužnim letom 1599. Tako so Novomeščani leta 1595 v prošnji za komisijški ogled mesta, ki naj bi določil novo realno davčno odmero, zapisali, da so puste in prazne največje ter najimnitnejše hiše,

polni fiskalni vir je šele iz leta 1726, navaja pa 249 naseljenih hiš in 47 pustot, skupaj 296 stavbišč (SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 256, fasc. 133, lit. R II–3, 3. 10. 1726). Sumarij iz leta 1606 sicer zatrjuje, da je v soseski sv. Jurija še veliko nepopisanih pustih zemljišč in da je imelo mesto pred časom (*vor zeiten*) kar 337 dobro naseljenih hiš (*wolbesetzte heiser*), vendar ni zanje v 16. stoletju nikakršne potrditve. Komisarij so lahko prišli do tako visoke številke s štejem vseh pozidanih in praznih stavbišč, sploh pa je vprašljiva verodostojnost takšnega podatka, ki se nanaša na povsem nedoločljivo preteklost. V istem viru je denimo tudi navedba, da je bilo v mestu »vor jarn« več kot 150 kašč (*gödner*), vendar je v seznamu B specficiranih samo 45 opustelih kašč. Številu 337 bi se približali le s seštevkom slednjih, vseh (ne)naseljenih stavbišč in obdavčencev, imetnikov raznih zemljišč.

⁶¹ SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 255, fasc. 133, lit. R I–2, 9. 5. 1626. – Prim. Vrhovec, *Zgodovina Novega mesta*, str. 82.

⁶² Prav tam, 24. 9. 1606 (komisijško poročilo).

⁶³ Npr. SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 255, fasc. 133, lit. R I–2, 24. 9. 1606; šk. 256, fasc. 133, lit. R II–3, s. d. (Gravamina, po letu 1637). Vse tri požare pozna tudi Valvasor, ki jim dodaja še četrtega leta 1664 (Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 488).

⁶⁴ SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 256, fasc. 133, lit. R II–1, 25. 4. 1564.

⁶⁵ StLA, I.Ö. HK-Akten, 1579–VI–11, 29. 5. 1579.

⁶⁶ SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg, šk. 855, registarturni protokoli št. 7 (1578–1584), pag. 301).

⁶⁷ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 488.

medtem ko v preostalih kajžah vlada revščina.⁶⁸ Ta se je v naslednjih letih, zaznamovanih s t. i. dolgo vojno samo še poglobila. Vendar pa mestni očetje niso izposlovali vizitacijske komisije vse dotlej, dokler ni požar leta 1605 upepelil najbogatejšega in najvitalnejšega dela mesta.⁶⁹ Šele ogenj je dal mestu pečat opustelosti in predstavljal zadosten razlog za obisk komisarjev. Kuga, ki so jo Novomeščani tik pred tem vpletli v poročilo o vzrokih žalostnega stanja, je omejena edinole tu. V nasprotju s požari in obubožanjem jo – pomenljivo – pogrešamo tako v seznamih pustot kot v zaključnem komisijskem poročilu.

Precej podobne so ugotovitve o demografskih in gospodarskih posledicah kuge v **Višnji Gori**, podkrepljene s še zanesljivejšimi numeričnimi viri. Drugače kot za Novo mesto je dogajanje v Višnji Gori neprimerno bolje dokumentirano tudi s sodobnim virom, nastalim izpod peresa mestnega sodnika Janeza Zoreta. Gre za sodnikov letni obračun za čas enoletnega mandata od 24. junija 1599 do istega dne naslednje leto.⁷⁰ Obračun ni tako zgovoren kot oni iz leta 1553/1554 in daje vtis skoraj povsem običajnega leta. V njem ni ne umrlih za kugo ne izrecno imenovanih kužnih grobarjev, a vendar dovolj podatkov o tem, da je kužna nevarnost obstajala. Nikakor pa epidemija ni mogla pomoriti večjega števila ljudi, kar bi se sicer opazno odrazilo na opustelosti (polovice) mesta. Kot že rečeno, se je kuga po majskem poročilu deželnim stanovom dotlej Višnji Gori izognila⁷¹ in tudi pritožbe višnjegorskega mesta nadvojvodi Ferdinandu, ki so jih v Gradcu prejeli 12. junija 1599, niti z besedo ne omenjajo njenega izbruha, čeprav govorijo o kar tretjinski opustelosti mesteca.⁷² Pismo je potovalo iz Višnje Gore največ dva tedna, tako da odraža stanje v mestu konec meseca maja ali prve dni junija. Z viri nepokriti čas do 24. junija 1599, v katerem bi morala kuga zahtevati glavino svojega krvnega davka, je torej krajši od enega meseca, toda ob Zoretovem nastopu enoletnega sodniškega mandata ni bilo še nobenih znamenj razburjenja in nikakršne kužne zapore, ki bi bila v primeru nedavnih množičnih pogrebov nujna. Novoizvoljeni sodnik je vzel mestno mitnico v zakup za ustaljeno zakupnino

(104 goldinarje in 50 krajcarjev) in tudi pogostitev meščanstva je navrgla toliko stroškov kot druga leta. Bolezen se je morala pojaviti šele pozneje, prenehala pa je srede marca naslednjega leta. Mestni sodnik in pisar sta namreč 20. marca 1600 odpotovala v Ljubljano k vicedomu zaradi potrditve sodnikovega mandata in odprave kužne zapore (*Wando*), pri čemer so se mestni svétniki tisto jutro že povsem brez strahu zbrali na Zoretovem domu pri zajtrku. Potrditev vsakokratnega sodnika, ki je praviloma sledila kmalu po izvolitvi, se je torej zaradi paraliziranega prometa in poslovanja zavlekla na skoraj devet mesecev, vendar ne nujno »po krivdi«⁷³ Višnjjanov. Deželni uradi so se namreč jeseni 1599 zaradi ljubljanske kuge preselili v Kamnik, manj pomembne zadeve pa preložile na varnejši čas. Iz višnjegorskega sodniškega računa ni razvidno, kdaj so zaporo uvedli tudi v Višnji Gori in kakšne so bile njene neposredne posledice. Prehajanje Višnjjanov iz mesta in tujcev v mesto ni videti v nobenem času kakorkoli ovirano. Jeseni je kot ponavadi zasedala jesenska večja, mestni odposlanci so šli v Gradec in nazaj, Višnjo Goro so obiskovali deželni sli, berači in drugi tujci, mestni očetje pa so nastavljal nove uradnike.⁷³ Tudi pozimi ni videti življenje v mestu nič manj živahno. Zadnjega januarja so pobirali davek, 21. februarja je bila sklenjena kupčija za hišo mestnega sla, nakar so meščani naslednje dni urejali z župnikom zadeve glede duhovnega pomočnika in učitelja, vse to v času zapore, ki je 20. marca še veljala.

Na kugo spominja sodnikov stroškovnik le posredno, ko omenja ta ali oni pogreb. Med 28. julijem in 8. avgustom 1599 sta bila denimo predstavnika mesta poslana k župniku »zaradi pokopa onih iz Kriške vasi«, sredi novembra pa so na mestne stroške pokopali nekega dečka. Konec leta 1599 ali v začetku naslednjega leta je umrl mestni sel, ki so mu brž našli naslednika, nakar je sodnik januarja 1600 zabeležil med izdatke pogostitev po pogrebu svinjskega pastirja. 10. aprila, potem ko sta se sodnik in pisar vrnila iz Ljubljane in so kužno zaporo že odpravili, je nekdanji grobar Matija Arbeiter, tisti, ki je januarja pokopal pastirja, prejel obljubljeni plačilo za pogrebe (*wegen seiner zuegesagten besoldung der begrebnus halber*). Izraz pogrebi v množini ter postavka goldinar in 36 krajcarjev pričata, da je grobar pokopal vsaj nekaj ljudi. Vendar je tokrat pomenljivo zadoščal en sam grobar, medtem ko so leta 1554 zaposlili štiri in jim za mesec dni izplačali tudi skoraj štirikrat tolikšno vsoto kot sedaj Arbeiterju. Epidemija slabega pol stoletja prej se poleg tega v sodnikovem računu omenja kar nekajkrat. V letnem računu 1599/1600 je kuga nasprotno enkrat samkrat izpričana neposredno, in sicer šele po končani nevarnosti 14. junija

⁶⁸ SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 278, fasc. 141, lit. S XXII–16, s. d. (ad 23. 6. 1595).

⁶⁹ Po Valvasorju je ogenj zajel Trg in upepelil 60 hiš (Valvasor, *Die Ebre XI*, str. 488), medtem ko govorijo Novomeščani okoli leta 1640 o 56 pogorelih hišah (SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 256, fasc. 133, lit. R II–3, s. d., Gravamina, po letu 1637). Najzanesljivejši vir, komisijski seznam A iz leta 1606, ne odstopa bistveno od zgornjih navedb, saj navaja med 162 pustotami 52 pogorelih hiš, od tega 30 na Trgu, preostale pa v okoliških ulicah.

⁷⁰ SI AS 166, Mesto Višnja Gora fasc. IV, mestni račun 1599/1600.

⁷¹ SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg, šk. 444, fasc. 291 d, pag. 743, ad 1. 5. 1599. – Prim. Smole, Kuga na Kranjskem, str. 98.

⁷² SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko šk. 284, fasc. 145, lit. WI–3, 12. 6. 1599.

⁷³ Delno zatišje je »ex silentio«⁷³ datumov opaziti le med 15. avgustom in 11. novembrom, a tudi v ta čas padejo jesenska večja, pregled sodnikovega in komornikovega računa za prejšnje leto in obisk deželnega izterjevalca, kar vključuje obvezne pogostitve.

1600, ko je deželni sel prinesel general o »Infection alda«. Višnjani so pred tem že vso pomlad živahno popravljali mestne zgradbe, pobirali davke, se pravadali ter izpeljali telovsko procesijo in letni sejem.

V sodobnem viru torej ni najti prav nikakršne osnove v podkrepitev trditve o polovici umrlih meščanov in gostačev. Poleg tega imamo za Višnjo Goro, začeni z letom 1567, kontinuirano vrsto letnih davčnih registrov, ki si sledijo vsakih nekaj let in iz katerih sta jasno razvidni poseljenost mesteca in davčna solventnost Višnjjanov. Gre za verodostojno podobo stanja, saj se je velika večina registrov ohranila v originalu v mestnem arhivu.⁷⁴ Toda ravno kugi časovno najbližje letne registre iz let 1605–1607 poznamo samo v prikrojjenih prepisih pri deželnem vicedomu oziroma notranjeavstrijski vladi.⁷⁵ Njihove navedbe demantirajo precej drugačni podatki v davčnem popisu iz naslednjega leta 1608, namenjenem interni rabi mesta.⁷⁶

V zvezi z navedbo Višnjjanov iz leta 1609, da je kuga pobrala več kot polovico mestnega prebivalstva, je pomenljiva vsebina njihovih prej omenjenih pri- tožb nadvojvodi Ferdinandu, prispelih v Gradec 12. junija 1599. Že tedaj, pred izbruhom epidemije, naj bi bila namreč v zadolženem in propadajočem mestu pustih več kot tretjina hiš in med slednjimi večina že porušeni (!). Mestno predstojništvo je nadalje tožilo, da v mestu ni nikakršne trgovine in obrti, od izbruha vojne leta 1593 pa skozenj korakajo razne vojske, ki ljudem večinoma samo nasilno jemljejo in ničesar ne plačujejo.⁷⁷ Sodeč po davčnem registru iz leta 1591, ko je imela Višnja Gora več obdavčencev kot kadar koli v naslednjih dveh stoletjih, bi torej morale priti do drastične opustelosti v zelo kratkem času nemirnih osmih let. Omenjenega leta je štela Višnja Gora 89 domov, 11 činžnikov in gostačev ter 12 kmečkih kašč, pri čemer ni srečati še nobene prazne hiše ali plačila nezmožnega obdavčenca.⁷⁸ Navedba o opustelosti tretjine hiš leta 1599 bi sicer ustrezala stanju, ki ga prikazujejo višjim oblastvom poslani davčni registri iz let 1605, 1606 in 1607, ko naj bi bilo v mestu ob velikem številu pustot naseljenih le še 59 do 63 hiš.⁷⁹ Vendar pa so omenjeni trije popisi priloženi v podkrepitev prošenj za odpis davčnih zao- stankov, originalni register pa že naslednje leto 1608 izkazuje precej več domov (76). Verjetnost naselitve 17 pustot v pičlem letu dni je treba brez pomislekov

izključiti. Primerjava imenskega fonda gospodarjev je namreč pokazala, da nastopajo določene osebe in priimki samo v letih 1591 in 1608, medtem ko so jih v registrih iz let 1605–1607 preprosto zamolčali ali prištelili k pustotam. Dejansko število naseljenih hiš tudi pred letom 1608 nikakor ni znašalo samo okoli 60 in ni moglo biti znatno nižje od 76, nakar se je pri tej številki ustalilo vsaj za dve desetletji.

Zgovorna potrditev povedanega je naselitvena kontinuiteta Višnje Gore. Diskontinuiteta posestniških rodbin je bila sicer večja v 17-letnem obdobju med letoma 1591 in 1608 kot v 10-letnem razmiku od 1581 do 1591, vendar glede na različno trajanje med obdobjema skorajda ni razlik. V prvem obdobju 1581–1591 se je na isti posesti ohranilo 48,2 % vseh rodbin hišarjev, v drugem (1591–1608) pa 32,6 %. Tako so med 1581 in 1591 vsako leto v povprečju zamenjale gospodarja 4,4 hiše, v razmiku 1591–1608, zaznamovanem s krizo, vojno in kugo, pa celo samo 3,5 hiše, vključno s tistimi 13, ki so opustele.⁸⁰

Vseeno je pomenljiva ugotovitev, da je število hišnih gospodarjev Višnje Gore med letoma 1591 in 1608 nazadovalo z 89 na 76, kar pomeni za dobro sedmino (14,61 %) glede na izhodiščno stanje. Ker niso dokumentirane spremembe iz osmih let pred letom 1599 in iz šestletja do 1605, je moč o nihanju stanja poselitve v vmesnem času in v kužnem letu zgolj ugibati. Vsekakor pa zgornje številke potrjujejo, da v mestu malo pred kugo leta 1599 ni mogla biti pusta tretjina hiš, kaj šele da bi bolezen pobrala polovico prebivalstva. Vedoč za njeno divjanje drugod po deželi, so Višnjani deset let pozneje, leta 1609, epidemijo preprosto vpletli v prošnjo za davčni spregled. Iz nekaj umrlih oseb, katerih število je morda doseglo dvomestno številko, so naredili polovico meščanov in gostačev, kar bi pri 89 naseljenih hišah (1591) zneslo več kot 200 ljudi. Kuga je bila torej za opustelost Višnje Gore v resnici skoraj nepomemben razlog. Tudi zato je niti z besedo ne omenjata vicedomova vizitacija leta 1609 in poročilo deželnemu knezu o stanju mesta, kjer so sicer izčrpno opisanimi vsi mogoči razlogi nazadovanja.⁸¹

Ob zatonu 16. stoletja je Višnja Gora doživela krizo kot gospodarstvo celotne dežele nasploh. Po vicedomovih besedah sta močno nazadovali obrt in trgovina, tako da je večina prebivalstva živela od obdelovanja zemlje.⁸² Posledica skupka razlogov je bila prva stopnja procesa pustenja mesteca, ki pa se je že

⁷⁴ SI AS 166, Mesto Višnja Gora fasc. IV, davčni registri 1567–1740.

⁷⁵ SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 284, fasc. 145, lit. W I–4, davčni register 1605, 1606. – StLA, I.Ö. HK–Akten, 1611–III–105, Steuer register 1607.

⁷⁶ SI AS 166, Mesto Višnja Gora fasc. IV, davčni register 1608.

⁷⁷ SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko šk. 284, fasc. 145, lit. W I–3, 12. 6. 1599.

⁷⁸ SI AS 166, Mesto Višnja Gora fasc. IV, davčni register 1591.

⁷⁹ SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 284, fasc. 145, lit. W I–4, davčni register 1605, 1606. – StLA, I.Ö. HK–Akten, 1611–III–105, Steuer register 1607.

⁸⁰ Med 1581 in 1591 je isti gospodar ostal v 31 hišah (36,5 %), v nadaljnjih 10 hišah (11,8 %) se je ohranil priimek, 5 oseb in 7 priimkov pa je prešlo na druge hiše in nepremičnine. Med letoma 1591 in 1608 se je obdržalo 18 istih gospodarjev (20,2 %), v 11 hišah (12,4 %) je izpričan nespremenjen priimek in poleg teh drugod v mestu še 12 priimkov hišarjev (13,5 %).

⁸¹ SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 284, fasc. 145, lit. W I–4, 11. 7. 1609. – StLA, I.Ö. HK–Akten, 1611–III–105, 24. 1. 1610.

⁸² Prav tam.

v prvih letih 17. stoletja končala. Koliko je k slabitvi mestnega gospodarstva posredno in neposredno prispevala sama kuga leta 1599, je mogoče samo ugibati. Tisto leto je denimo mestni sodnik Janez Zore prejel skoraj polovico manj davka (63 gld, 40 kr) kot njegov predhodnik za leto 1596 (116 gld).⁸³ Kuga je bila tega vsaj deloma kriva že zaradi zapore mesta in oviranega pretoka ljudi in blaga po vsej deželi.

Kuga v letih 1623–1627

Naslednja velika epidemija je Kranjsko posredno ogrožala z Goriškega in Štajerskega od pomladi 1623, ko so uvedli stroge varnostne ukrepe in zaporo deželnih meja. V deželi je leta 1624 najprej obiskala Gorenjsko in se nato za dve leti preselila na Dolenjsko.⁸⁴ Stanovski registraturni protokoli jo na kranjskih tleh prvič beležijo marca 1624, potem ko so se od februarja 1623 vrstile zapore in straže proti okuženim sosednjim deželam. Graški tajni dvorni svet je decembra 1624 ukazal zastražiti Ljubljano, proti čemur so se stanovi pritožili, češ da je ukrep nepotreben. Deželnoknežji infekcijski red je izšel šele v avgustu 1625, ko je bila kuga v polnem teku tako na Kranjskem kot ponovno tudi na Štajerskem. Regest o poročilih, prepovedih in odredbah, izdanih med decembrom 1624 in koncem leta 1625, omenja na Dolenjskem naslednje kraje: Žužemberk, Ribnico, Sotesko, Novo mesto in njegovo okolico. Pred koncem leta 1625 je kuga začasno potihnila in nato spet izbruhnila maja 1626, saj so morali stanovi obnoviti patent kužnemu komisarju za Dolenjsko, stiški opat pa je takoj zatem prosil za prepoved sejmov. Epidemija je dokončno ugasnila pred novembrom 1626, ko se v stanovskih registraturnih protokolih začnejo nizati le še poročila zdravnikov, komisarjev in postavke nastalih stroškov.⁸⁵

Med dolenjskimi mesti in trgi je kužna epidemija najbolje dokumentirana v **Novem mestu**, od koder imamo kar dve številki umrlih oseb. O posledicah je najzgovornejše poročilo novomeškega mestnega sodnika in sveta v mestu odobrili vicedomu 9. maja 1626, naj se mestu odobri pravica pobiranja mostnine. Poročilo pravi, da je mesto še v večji stiski in propadanju, odkar je prejšnje leto umrlo za kugo (*laidige Infection*) 322 oseb, med njimi 15 hišnih gospodarjev, katerih vdove in otroci so prišli na beraško palico. Hiše so ostale puste, od njih ni pričakovati plačila davka, mestni svet pa ne more vzdrževa-

ti ubožcev, saj je za izkazovanje krščanske pomoči vsem moral poseči ne le po mestnih, temveč tudi po svojih lastnih dohodkih. Kuga se je v mestu začela meseca maja in prenehala 4. novembra 1625, čeprav se je do zdaj (maja 1626) drugod nadaljevala. Nekaj nevoščljivcev naj bi nato z govoricami in poročili preprečevalo odprtje mesta vse do 21. marca 1626. Novomeščanom je bilo tako onemogočeno vsakršno delo, zaradi predolgotrajne zapore pa so utrpeli tudi škodo in uničenje na poljih in v vinogradih. Prizadela jih je še menjava kovancev leta 1624, vsi mestni dohodki so šli za obolele za kugo in druge potrebe. Iz Ljubljane so za 100 goldinarjev naročili zdravila za bolnike, nakar je hotel novomeški lekarnar izsiliti na podlagi pobotnice še 300 goldinarjev, tako da naj bi znašali vsi mestni dolgovi skoraj 1000 goldinarjev. Novomeščani so ostali dolžni tudi davek stanovom za leto 1625 in druge dajatve, za katere so se zdaj nadejali spregleda plačila.⁸⁶

Kot vse kaže, so navedbe v prošnji zelo realne. Kljub prenehanju kuge v samem mestu v začetku novembra 1625 se je zapora nadaljevala še štiri mesece in pol, kar je prizadelo predvsem mestno gospodarstvo, tako neagrarno kot agrarno. Dejanska nevarnost je resnično minila, saj je zdravnik Janez Scheidt januarja 1626 že drugič priganjal deželne stanove k ukinitvi mestne zapore, a so ti ostali še naprej neomajni, tako kot so junija istega leta grozili mestu z rubežem zaradi davčnih zaostankov.⁸⁷ O podrobnostih v zvezi s samo epidemijo bi se lahko poučili iz poročila o delovanju doktorja Scheidta v času kuge, ki so ga stanovski poverjeniki zahtevali od mestnega predstojništva,⁸⁸ a se, če je sploh nastalo, ni ohranilo. Zato pa bolje poznamo spor Novomeščanov z njihovim lekarnarjem Martinom Antonom Mladkovičem. Ta je deželnim stanovom že konec leta 1625 predložil specifikacijo zdravil (*disponirten medicinalien*), ki jih je v času kuge porabil v mestu in okoliških krajih, pri čemer so bili znaten odjemalec meščani in najuglednejši mestni svétniki. Stanovski poverjeniki so nato sporočili mestnemu sodniku in svetu, da stanovi ne nameravajo pokriti nastalih stroškov ter ju pozvali, naj sredstva za plačilo lekarnarju čimprej izterjata od dolžnikov.⁸⁹

Epidemija v mestu ob povedanem ni bila niti najmanj nedolžna nesreča. 322 umrlih, med njimi 15 hišnih gospodarjev, sta realni številki, veliko bolj verodostojni kot pretiravanja o kugi četrto stoletja prej. Številki ne dajeta vtisa večje verodostojnosti zgolj

⁸³ SI AS 166, Mesto Višnja Gora fasc. IV, mestna računa 1596/1597 in 1599/1600.

⁸⁴ Travner, *Kuga na Slovenskem*, str. 102–103. – Koblar, O človeški kugi, str. 51. – SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg, šk. 480, fasc. 295 b, pag. 999–1001, 20. 10. 1625.

⁸⁵ SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg, šk. 860, registraturni protokoli št. 14 (1619–1629), pag. 261, 267, 271, 272, 274, 275, 276, 279, 291, 300, 308, 320, 337, 339, 344, 364, 377, 385, 390, 395, 398, 405, 415, 419, 421, 424, 428, 440, 455 in 478.

⁸⁶ SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 255, fasc. 133, lit. R I–2, 9. 5. 1626. – Prim. Vrhovec, *Zgodovina Novega mesta*, str. 82.

⁸⁷ SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg, šk. 860, registraturni protokoli št. 14 (1619–1629), pag. 397; šk. 480, fasc. 295 b, pag. 1423–1424, 6. 6. 1626.

⁸⁸ SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg, šk. 860, registraturni protokoli št. 14 (1619–1629), str. 419.

⁸⁹ Prav tam, šk. 480, fasc. 295 b, pag. 1115–1116, 20. 12. 1625.

zato, ker sta tokrat precej nižji, ampak predvsem zaradi narave poročila. Le-to, sestavljeno samo nekaj tednov po odpravi kužne zapore, je neprimerno ažurnejše kot ono o kugi leta 1599, ki je nastalo šele s sedemletnim zamikom in bilo tako rekoč mimogrede vtakano med razloge za globljo strukturno krizo. Tokratno poročilo, čeravno prav tako v obliki prošnje za pomoč, nasprotno razmeroma temeljito opisuje neposredne posledice epidemije. Tudi Valvasor pravi šestdeset let pozneje, da je kuga leta 1625 umorila 400 oseb.⁹⁰ 322 oziroma 400 umrlih leta 1625 je primerljivih s še zanesljivejšo številko o 331 umrlih v mestu v celem letu 1715, ko se je prebivalcev lotevala vročinska bolezen.⁹¹ Če obe števili umrlih primerjamo s 1485 prebivalci Novega mesta leta 1754,⁹² je obakrat pomrla dobra petina ljudi. Vendar je treba za leto 1625 računati s šibkejšo naseljenostjo mesta kot posledico že več kot polstoletne strukturne krize, požarov in epidemij. 322 umrlih je tako gotovo presevalo četrtno Novomeščanov, če že ni bilo bliže eni tretjini. Kuga leta 1625 je položila v grob tudi mnogo ljudi v novomeški okolici, zato je Rudolf baron Paradeiser leta 1627 v spomin nanjo postavil cerkvico sv. Roka dober streljaj od svojega gradu Pogance.⁹³

Malo verodostojna so tista poročila o kugi, ki so nastala bolj mimogrede. Zanimivo je, kako sta k novomeški nesreči pristavili svoj lonček obe belokranjski mesti, **Metlika in Črnomelj**. Ko so Novomeščani zaprosili cesarja za pravico pobiranja mostnine in odpis dela davčnih zaostankov, so bila sosednja mesta leta 1632 v zvezi s prošnjo povprašana za mnenje. Vsa mestna predstojništva – ljubljansko, višnjegorsko, krško, kostanjeviško, metliško in črnomaljsko – so enako kot gosposki oskrbnik v Žužemberku privolila v takšno obliko pomoči in pritrdila, da je Novo mesto zaradi raznih nesreč resnično močno oslabeledo, izgubilo veliko prebivalcev in opustelo, še posebej zaradi dolgotrajne kužne zapore pred nekaj leti.⁹⁴ Metličani so k temu dodali, da je kuga pri njih razsajala dlje kot v Novem mestu ter pobrala veliko mladih in starih ljudi, zato naj bi bila Metlika tudi dlje časa zaprta. Redki preživeli so prišli zaradi slabih letin v hudo stisko, tako da naj bi se iz obeh mest – Novega mesta in Metlike – veliko ljudi odselilo drugam.⁹⁵ Črnomaljci, ki so svoj odgovor dva tedna pozneje skoraj dobesedno prepisali od Metličanov, so prav tako poudarili, da so bili dlje kot Novomeščani pod kužno zaporo, tako kot v Novem mestu pa naj bi v Črnomlju skoraj polovica mesta ostala prazna (*ödt stehjen*).⁹⁶ Metliča-

ni in Črnomaljci si dolgotrajne zapore svojega mesta zagotovo niso izmislili, medtem ko sta umrljivost in posledična izpraznjenost vprašanji zase, saj se za ti dve dolenjski mesti ne moremo opreti na noben drug vir in še manj na kakršnekoli strukturno numerične vires ali podatke o mestni populaciji – za Metliko do začetka in za Črnomelj vse do srede 18. stoletja.⁹⁷ O kugi v letih 1625–1626 molčijo tudi mlajše pritožbe in Valvasor, od sodobnih poročil pa razpolagamo edinele z notico iz avgusta 1625 o prepovedi tedenskih sejmov v Metliki.⁹⁸

Epidemija je zelo pozno, šele v drugem valu, zajela mesto **Krško**. Po analih, zapisanih v krški mestni knjigi, naj bi prišla v to obsavsko mesto okoli vseh svetih leta 1626 in trajala do novega leta. Notica o kugi je nadvse skopa, še posebej če jo primerjamo z zapisi o nesrečah in tegobah v naslednjih letih, zato gre upravičeno sklepati na precej omejeno število žrtev.⁹⁹

Zelo skopa so tudi poročila o kugi v **Višnji Gori**, z viri domače provenience sicer najboljše dokumentiranem dolenjskem mestu. Letni obračun mestnega sodnika za leto 1623/24 omenja epidemijo samo posredno: v mesecu juliju 1623 je zabeleženo plačilo pristojbine za sla, ki prišel iz Ljubljane zaradi epidemije (*wegen der infection*).¹⁰⁰ Sodniška obračuna za naslednji dve leti nista ohranjena, zato pa priča o popolni varnosti pred kugo poročilo glede popravila deželne ceste, poslano stanovom iz Višnje Gore avgusta 1625.¹⁰¹ Letni obračun mestnega sodnika za čas od srede leta 1626 do srede leta 1627 govori nato o že povsem običajnem življenjskem utripu in živahnem pretoku ljudi in blaga. Le sredi decembra 1626 so Višnjani ljubljanskim kužnim »provizorjem« poslali sla s poslanico o kugi. Razen omembe sporočila ne vemo ničesar o njegovi vsebini in o preteklem dogajanju v mestu. Izpričano je bila v tem času ogrožena širša višnjegorska okolica, saj je so-

⁹⁷ Metliške matične knjige se začinjajo po požaru leta 1705, črnomaljske pa šele z letom 1753. Prvi popis metliških hiš imamo v terezijanskem katastru (1752), potem ko je le malo prej (1744) nastal najstarejši ohranjeni popis za Črnomelj.

⁹⁸ SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg, šk. 860, registraturni protokoli št. 14 (1619–1629), pag. 428.

⁹⁹ Naslednje leto 1628 je širšo krško okolico prizadel rušilni potres in meseca avgusta povodenj, v kateri je utonilo veliko kmetov in živine. Strahoviti potresni sunki so se nadaljevali pet kvartalov do srede leta 1629, to in naslednje leto pa je kot posledica prejšnjih nesreč zavladala v deželi tolikšna draginja, da naj bi »več tisoč« ljudi zaradi lakote propadlo in pomrlo, »več tisoč« pa se jih je z otroki in ženami izselilo na Ogrsko in Turško ter se podvrglo tamkajšnji oblasti. – SI AS 1080, Zbirka Muzejskega društva za Kranjsko, Muzejskega društva za Slovenijo in Historičnega društva za Kranjsko, šk. 8, fasc. 11, Civitatensia, Mesto Krško, mestna knjiga 1539–1679. – Prim. [Dimitz], Annalen der landesfürstlichen Stadt Gurkfeld, str. 84. Prim. Koblar, Iz kronike krškega mesta, str. 22. – Travner, *Kuga na Slovenskem*, str. 103.

¹⁰⁰ SI AS 166, Mesto Višnja Gora fasc. IV, mestni računi, 1626/1627.

¹⁰¹ SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg, šk. 480, fasc. 295 b, pag. 729–730, 4. 8. 1625.

⁹⁰ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 488.

⁹¹ Po sumarni navedbi v: KANM, šk. 66, M/1 1704–1728.

⁹² Po sumarni navedbi v: KANM, šk. 66, P/4 1754–1771, s. p.

⁹³ Travner, *Kuga na Slovenskem*, str. 103. Prim. Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 449.

⁹⁴ SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 255, fasc. 133, lit. R I–2, 7. 2. 1632, 31. 8. 1632, 9. 9. 1632, 20. 9. 1632, 1. 8. 1632, 15. 8. 1632, 30. 10. 1635.

⁹⁵ Prav tam, 1. 8. 1632.

⁹⁶ Prav tam, 15. 8. 1632.

dnik tisto leto zaradi kuge (*der infection halber*) prejel precej okleščen prihodek od mitnice v Šmartnem pri Litiji, ki jo je imelo mesto v zakupu.¹⁰² Sodeč po mestnih davčnih registrih pa kuga zanesljivo ni izpraznila višnjegorskih domov. Potem ko je mesto leta 1620 štel 79 naseljenih domov in dve pustoti, je leta 1629 zaslediti komaj kaj spremenjeno stanje: 78 hiš in eno pusto zemljišče ter zelo močno kontinuiteto posestniških priimkov.¹⁰³

Od drugih dolenskih meščanskih naselbin kužni val očitno ni obšel trgov Žužemberk in Ribnica, saj se oba kraja omenjata v registraturnem registru o »kužnih poročilih« iz let 1624–1625.¹⁰⁴ Kakšna poročila so od tod prejeli deželni stanovi, ni znano, tako kot o tej kugi skoraj v celoti pogrešamo sodobne vire. Edinole Ditrih baron Auersperg je konec avgusta 1625 mimogrede potožil, češ da je epidemija tako opustošila žužemberško gospostvo, da bo imel od njega komaj kaj koristi in pobranega davka.¹⁰⁵ Po V. Travnerju, ki pa ne navaja vira, naj bi v **Zužemberku** leta 1625 umrlo toliko ljudi, da jih niso mogli pokopati na običajnem pokopališču. Za grobišče so uporabili farovško njivo, poslej imenovano »Kužni dol« in zemljišče na desnem bregu Krke, kjer so naslednje leto s pomočjo prebivalcev doline Zgoranje Krke postavili cerkev sv. Roka v Stranski vasi.¹⁰⁶ Glede žužemberških žrtev se postavlja vprašanje, kolikšne so bile dejanske demografske izgube v samem trgu. Posredni odgovor ponuja ob pomanjkanju relevantnejših virov primerjava posestnega stanja v gosposočinskih urbarjih iz let 1619 in 1644, ki pa ne daje slutiti hujših pretresov, saj se je v četrstoletnem razponu celo podvojilo kajžarsko naselje na desnem bregu reke.¹⁰⁷ Prav tako je mogoče ugotoviti močno posestno kontinuiteto, in sicer 57,3 % posestnih enot v rokah istih rodbin kot leta 1619.¹⁰⁸

V zvezi z **Ribnico** se kuga pojavi samo v omembi »kužnega poročila«, poslanega deželnim stanovom v letih 1624–1625.¹⁰⁹ Iz tega časa naj bi bila sicer

tudi cerkev sv. Roka v Dolenji vasi,¹¹⁰ medtem ko otipljivejših sledov epidemije zaenkrat ne poznamo niti iz mlajših virov. Posredno morda o kugi vendarle pričajo urbarji ribniškega gospostva. Med letoma 1621 in 1659, ki razmejujeta obdobje, v katerem je Dolenjska doživela dve hujši kužni epidemiji, se je namreč močno izpraznil ribniški trg. Urbar iz leta 1659 beleži naravnost drastičen upad tako hubnih posestnikov kot kajžarjev: v trgu je popisanih samo 51 gospodarjev domov ali kar 44 % manj kot slaba štiri desetletja prej, leta 1621, ko jih je bilo še 91.¹¹¹ Tudi naslednjega pol stoletja se naselitvena podoba ni bistveno spremenila na bolje,¹¹² čeprav naj bi bila Ribnica po Valvasorjevih besedah po požarih v 15. stoletju zdaj spet »v razcvetu«. Pri tem je pomenljivo, da pozna Valvasor samo nesrečne dogodke 15. in 16. stoletja, molči pa o morebitnih kužnih epidemijah ali požarih v polpreteklem času 17. stoletja.¹¹³

Trideseta leta 17. stoletja veljajo za slovenske dežele na splošno kot čas zatišja med dvema večjima epidemijama v dvajsetih in štiridesetih letih. Medtem se kuga leta 1631 dodobra opustošila Istro in še posebej prizadela mesti Koper in Pulj.¹¹⁴ Vesti o kugi so Kranjsko vznemirile poleti in jeseni 1631, ko je bolezen razsajala v Rihemberku na Goriškem ter na Kranjskem v okolici Ilirske Bistrice in v mestecu Lož,¹¹⁵ ni pa izpričano, da bi od tod preskočila tudi na Dolenjsko. Letni obračun mestnega sodnika Višnje Gore navaja denimo 19. avgusta 1631 samo prihod deželnega sla s poročili o sektah, davčnih zastankih in o kugi.¹¹⁶ Nato se je črna smrt pojavila spet leta 1634, ko je kosila zlasti v Vipavski dolini in se dotaknila Idrije. Podobno omejen obseg je imela na Dolenjskem, kjer je obiskala Krško, medtem ko o njenih pojavih drugod ni poročil.¹¹⁷ Mestni anali **Krškega** pripovedujejo, da je prišla v mesto okoli sv. Luke (18. oktobra) 1634 in ostala do treh kraljev (6. januarja) naslednjega leta. Zaradi hitrega ukrepanja in previdnosti ni umrlo več kot 22 oseb, med

¹⁰² Sodnik Janez Markovič je 5. februarja 1627 prejel od mitničarja Janeza Plevnika samo 6 gld, 22 kr in 1 den (SI AS 166, Mesto Višnja Gora fasc. IV, mestni računi: 1626/1627).

¹⁰³ SI AS 166, Mesto Višnja Gora fasc. IV, davčna registra 1620 in 1629.

¹⁰⁴ SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg, šk. 860, registraturni protokoli št. 14 (1619–1629), pag. 395.

¹⁰⁵ SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg, šk. 480, fasc. 295 b, pag. 793, 30. 8. 1625.

¹⁰⁶ Travner, *Kuga na Slovenskem*, str. 103.

¹⁰⁷ Leta 1619 je v Žužemberku izpričanih 89 (hišnih) posestnikov, od tega 68 v ožjem trgu na levem bregu Krke izpričanih in 21 onstran reke. 25 let pozneje se je število vseh gospodarjev povzpelo na 103, pri čemer je v ožjem trgu upadlo na 62, na desnem bregu Krke pa naraslo na 41.

¹⁰⁸ Očitna je razlika s kontinuiteto posestniških rodbin v 27 letih od 1592–1619 (34,04 %) in v 25-letnem obdobju 1644–1669 (30,10 %). – ÖStA, HHStA, FAA, A–15–68, Urbar Seisenberg 1592–1597, fol. 1–28v; A–15–70, Urbar Seisenberg 1619–1624, fol. 1–35v; A–15–72, Urbar Seisenberg 1644–1651, fol. 1–28; A–15–80, Urbar Seisenberg 1669–1676, s. p.

¹⁰⁹ SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg, šk. 860, registra-

turni protokoli št. 14 (1619–1629), pag. 395.

¹¹⁰ Travner, *Kuga na Slovenskem*, str. 103. – Valvasor omenja cerkev sv. Roka samo kot 18. ribniško podružnico »nechst bey der Pfarrkirchen« (Valvasor, *Die Ehre VIII*, str. 796).

¹¹¹ SI AS, AS 774, Gospostvo Ribnica, knj. 2, urbar 1621, s. p.; knj. 3, urbar 1659, s. p.

¹¹² Gosposočinski urbar iz let 1707–1710 navaja na hubah in kajžah v trgu skupaj 56 posestnikov (SI AS, AS 774, Gospostvo Ribnica, knj. 4, urbar 1707–1710, fol. 1–46).

¹¹³ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 468.

¹¹⁴ Travner, *Kuga na Slovenskem*, str. 103–104.

¹¹⁵ SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg, šk. 861, registraturni protokoli št. 15 (1630–1645), pag. 59, 63 in 66. – Ložani sami v opisu kuge ne govorijo o žrtvah, temveč samo o gospodarski škodi, zaradi kuge pa jim je uspelo izposlovati prestavitev cerkniškega sejma v svoje mestece (SI AS 1, Vice-domski urad za Kranjsko, šk. 184, fasc. 104, lit. L I–8, 28. 11. 1635; šk. 197, fasc. 107, lit. L XX–8, 16. 11. 1634).

¹¹⁶ SI AS, Mestni arhiv Višnja Gora, fasc. 4, Mestni računi: 1631/2.

¹¹⁷ Travner, *Kuga na Slovenskem*, str. 104.

njimi večinoma otroci.¹¹⁸ Omejenost umiranja na otroško populacijo postavlja vprašanje, za kakšne vrste epidemijo je v resnici šlo. Bojazen pred katastrofo je bila očitno večja od dejanske nevarnosti, ocena 22 umrlih kot majhno število pa navaja k domnevi, da je za kugo v letih 1626–1627 umrlo več ljudi kot zdaj.

Kuga v letih 1645–1650

Ta kužna epidemija, razširjena po Kranjskem, Koroškem in Štajerskem, na Dolenjskem po vsej verjetnosti ni vzela toliko človeških življenj kot prejšnje, ostala pa je močno zasidrana v ljudskem spominu, zlasti ker je šlo za časovno najdaljšo in na Kranjskem tudi zadnjo kugo večjih razsežnosti. Valvasor, ki nobene kuge ne omenja pri toliko krajih kot to, časovno najbližjo, je po štirih desetletjih distance objektivnejši v ocenjevanju obsega epidemije kakor predstojništva prizadetih mest. Po njegovih besedah je kuga leta 1646 močno pustošila ter pobrala veliko ljudi v Krškem in okolici. Podobno nedoločno pravi za Metliko, da ji je Bog isto leto poslal kugo, ki je pogosto divjala med prebivalci v mestu in zunaj njega. V poglavju o Novem mestu se izreče tudi o številčnosti njenih žrtev in v primerjavi s 400 smrtnimi primeri leta 1625 umrle v letu 1648 imenuje »le osemnajst oseb«. Pri ostalih mestih in trgih se mu epidemija izpred štiridesetih let očitno ni zdela vredna omembe, saj le pri opisu gradu in tržca Svibno omeni, da je kuga leta 1646 hudo razsajala v svibenski okolici.¹¹⁹ Tudi sodobna poročila epidemije v drugih delih Dolenjske ne poznajo; popoln molk vlada o prisotnosti epidemije na Kočevskem in v znatnem delu zahodne Dolenjske.

Novemu mestu, ki je precej opustelo v kužnih epidemijah 1599 in 1625, je kužni val 1645–1650 očitno precej bolj prizanesel kot nekaterim drugim delom Dolenjske. Historiografska in druga literatura razen Valvasorja o morebitni kugi v dolenjski metropoli molči, navaja pa njeno divjanje v Krškem, Metliki, na Svibnem in v Radečah.¹²⁰ Sodobna poročila so po obsegu, vsebini in namenu nastanka zelo različna ter za posamezna prizadeta mesta in trge predvsem neenakomerno ohranjena. Za skoraj vse vključno z najpomembnejšim virom – registraturnimi protokoli kranjskih deželnih stanov – je poleg tega značilna vsebinska lapidarnost. To je hkrati prva kuga, ki jo je zaslediti v cerkvenih matičnih knjigah, ki so iz tega časa ohranjene le za dve dolenjski mestni župniji,

kapiteljsko v Novem mestu in višnjegorsko. Kronološko dokaj povezano je epidemijo moč spremljati v stanovskih registraturnih protokolih od junija 1646, ko se je pri Krškem preselila čez Savo na dolenjska tla, do leta 1650, ko je bila dežela zopet varna.

Med seboj neodvisna sinhrona poročila o hudih posledicah epidemije obstajajo za **Krško**. Kuga se je v bližini mesta pojavila junija 1646, in sicer v vaseh Dole in Vrhovlje, ki ju je stanovski poverjeniški urad nemudoma ukazal zastražiti.¹²¹ Septembra 1647 je epidemija tod doživela tolikšen razmah, da so zaprli brodova čez Savo pri Krškem in Rajhenburgu, zastražili okužene kraje in imenovali za kužnega komisarja barona Jošta Moscona. Kuga je v samem mestu Krško izpričano razsajala oktobra 1647, nakar je registraturni protokoli ne omenjajo.¹²² Po V. Travnerju so morali zapreti celo mestno ulico, v okolici, zlasti v Leskovcu in Turnu, pa naj bi bolezen pomorila mnogo ljudi.¹²³ Drugih sodobnih poročil o epidemiji žal ne poznamo in tudi anali v mestni knjigi tik pred kugo prenehajo. Valvasor jo postavlja v leto 1646 in pravi, da je krški mestni svet v spomin nanjo že naslednje leto 1647 na gričku pri mestu s pomočjo drugih ljudi postavil cerkev sv. Rozalije.¹²⁴

Daljše poročilo o posledicah kuge v Krškem je nastalo slabo desetletje pozneje in je z dolenjskega prostora hkrati najobsežnejše o tej epidemiji. Vizitacijska komisija deželnih stanov, ki je leta 1655 obiskala Krško, je poročala, da je kuga strahovito razsajala dve leti zapored, umorila nemajhno število meščanov, žena in otrok, medtem ko drugim ta čas ni bil dovoljen izhod iz mesta. Ker se niso imeli s čim preživljati, so prišli na beraško palico, nato pa zapustili mesto in odšli živeti drugam.¹²⁵ Med vizitacijo je nastal tudi seznam opustelih hiš, ki pa se je ohranil samo v prepisu iz leta 1677, ko so mu dodali še medtem nastale pustote in ga naslovili kot: »Popis hiš, ki so povsem propadle zaradi kuge, nenehnih bremen nastanitev vojakov, poplav in velike božje kazni.« V samem mestu so našli 16 pustot, »pod hribom« pa 23, skupno 39, pri čemer različne stopnje opustelosti pričajo, da v nekaterih primerih sploh ni šlo za popolne pustote in da je prenekatera nastala pred še pred kugo.¹²⁶ V celoti je v mestu in pod hribom opu-

¹¹⁸ SI AS 1080, Zbirka Muzejskega društva za Kranjsko, Muzejskega društva za Slovenijo in Historičnega društva za Kranjsko, šk. 8, fasc. 11, Civitatensia, Mesto Krško, mestna knjiga 1539–1679, s. p. – Prim. [Dimitz], Annalen der landesfürstlichen Stadt Gurkfeld, str. 84. – Koblar, Iz kronike krškega mesta, str. 22–23.

¹¹⁹ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 242, 389, 488 in 502.

¹²⁰ Travner, *Kuga na Slovenskem*, str. 110–111. – Koblar, O človeški kugi, str. 51.

¹²¹ SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg, šk. 862, registraturni protokoli št. 16 (1646–1652), pag. 43, 46, 48. – Baronu Mosconu, lastniku gospostva Krško, in krškemu beneficiatu, ki sta imela v omenjenih vaseh podložnike, je bilo tako kot sodniku in mestnemu svetu Krškega hkrati ukazano, naj poskrbijo za oskrbo vaščanov z življenjskimi potrebščinami.

¹²² Prav tam, pag. 141 in 185.

¹²³ Travner, *Kuga na Slovenskem*, str. 110.

¹²⁴ Valvasor, *Die Ehre VIII*, str. 744.

¹²⁵ SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 171, fasc. 97a, lit. G VIII–8, 25. 8. 1655.

¹²⁶ Prav tam, Specification B, s. a. – V mestnem jedru je eno t. i. pustoto naseljeval obubožan lastnik, dve pa revni vdovi. Dve pustoti sta bili že spremenjeni v vrtova, medtem ko pri eni opuščeni hiši ni bilo več sledov, kje je stala, od dveh so ostali deli zidovja, od treh pusto zemljišče, pet pa se jih je podiralo.

stelo 20 stanovanjskih zgradb, 5 jih je bilo zapisanih propadu, v 14 pa so prebivali obubožani lastniki ali drugi stanovalci.¹²⁷

Kolikšen delež pustot je torej povzročila epidemija in kolikšnega drugi dejavniki? Ne gre prezreti dejstva, da je kuga v naslovu popisa pustot navedena kot prvi vzrok opustelosti mesta. Na svoj način potrjuje njeno vlogo pri nastanku nezavidljivega stanja 20 popolnih pustot, veliko vdov in z dninarji naseljene hiše. Kuga je torej po zelo grobih ocenah lahko pomorila od nekaj deset pa tudi do več sto ljudi. Kolikšen delež vseh krških domov so predstavljale dejanske in potencialne pustote, je mogoče ugotavljati le posredno, saj vse do srede 18. stoletja ne poznamo natančnega števila mestnih hiš. Glede na seznam plačnikov dvornega činža v gosposčinskih urbarjih iz let 1570 in 1575¹²⁸ bi bilo tedaj v Krškem 141 oziroma 145 stanovanjskih zgradb.¹²⁹ Po močnem trendu praznjenja se je število naseljenih hiš v prvi polovici 18. stoletja ustalilo in je leta 1752 znašalo 110,¹³⁰ kar pomeni okoli 600 prebivalcev.

Ravno krški primer služi v nemajhno oporo pri relativiziranju poznejših šokantnih poročil o gospodarskih posledicah kuge. Krčani so leta 1747 v prošnji deželni oblastem za potrditev mestnih privilegijev navedli, da so njihovi sejmi propadli zaradi sejmov v štajerski vasi Videm onstran Save, nastalih v času, ko je na Štajerskem in Kranjskem morila kuga (*leydige Contagion*). Ker so bili tedaj vsi prehodi čez reko zaprti, naj bi trgovci in živina, namenjeni v Krško, ostali na štajerski strani reke na tleh deželskega sodišča Brežice.¹³¹ Kranjska reprezentanca in komora je v poročilu dunajski dvorni pisarni podprla prošnjo krškega mesta po vrnitvi sejmov v Krško, vendar s pridržkom: če se ugotovi, da so bili videmski sejmi resnično uvedeni brez dovoljenja.¹³² Lastnik brežiškega gospostva je z urbarjem iz leta 1609 dokazoval starost videmskih proščenj in poudaril, da ni najti niti besede o kakšnem prenosu sejma ali o kugi.¹³³

Pod hribom je bilo od 23 pustot devet hiš porušениh, ostalim je grozil propad oziroma so v njih živele le revne vdove in mestni dninarji.

¹²⁷ SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 171, fasc. 97, lit. G VIII–8, s. d. (1677, Specification B).

¹²⁸ SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 81, fasc. 46, lit. G VIII–7, urbar gospostva Krško 1570, s. p. – SI AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, N 141, No. 29, urbar gospostva Krško 1575, pag. 481–529.

¹²⁹ Do take številke pridemo ob predpostavki, da kašče niso imele stalnih prebivalcev in da ostala stavbišča (oštati) v resnici označujejo stavbe. J. Koropec govori o 146 družinah, pri čemer je družino preprosto pripisal vsaki od 146 oseb, ki so dvorni činž plačevale v denarju (Koropec, Krško v obdobju, str. 53).

¹³⁰ SI AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, N 239, No. 7, 13. 6. 1752.

¹³¹ SI AS 6, Reprezentanca in komora za Kranjsko v Ljubljani, šk. 49, fasc. XIX, lit. G, No. 1, prezentirano 16. 5. 1747.

¹³² Prav tam, 8. 6. 1747.

¹³³ Prav tam, 19. 9. 1756, priloga B.

Prepričanje Krčanov, da so sejme prenesli v Videm zaradi kuge, in sicer one leta 1646,¹³⁴ potrjuje tudi krška kapucinska kronika, ki pa so jo začeli pisati šele pozneje leta 1757. Po njenih besedah si je mesto prizadevalo za vrnitev sejmov, dokler ni okrožni glavar leta 1757 razglasil potrditve mestnih privilegijev, med katere so spadali tudi sejmi.¹³⁵ Vzrok zatona mestnih sejmov zaradi kuge se sicer na pogled zdi povsem verjeten, vendar pa sta obe različici interpretacije propada krških in razcveta videmskih sejmov nastali šele več kot sto let po domnevnem času in razlogih za njihov prenos čez Savo. V drugi polovici 17. stoletja namreč v sicer zgovornih mestnih pritožbah in prošnjah take razlage ni zaslediti. Še posebej je pomenljivo, da stanovska vizitacijska komisija leta 1655 sejmov sploh ne omenja, čeprav nazorno opisuje tako neposredne kot posredne posledice kuge.¹³⁶ Sejmarjenje v Vidmu je za Krčane dejansko postalo pereč problem šele pozneje. Tako so leta 1674 izposlovali prihod stanovske komisije, ki si je ogledala sočasna sejma v Vidmu in Krškem ter potrdila, da je krški sejem domala propadel, videmski pa cvetel.¹³⁷ In vendar komisijsko poročilo sploh ne govori o času nastanka videmskih sejmov in o kugi, tako kot pogrešamo vsakršne razloge opisanega stanja v pritožbah krškega mesta iz leta 1686, ki ima med drugim veliko povedati o gospodarskih posledicah štajerske kuge 1679–1683.¹³⁸

Podobno poročilo kot pri opisu Krškega je dal Valvasor o divjanju črne smrti v **Metliki**. Kuga naj bi leta 1646 pogosto pustošila ne le med mestnimi prebivalci, temveč tudi po metliški okolici.¹³⁹ Kot kaže, je v Beli krajini začela svoj ples malo pozneje kot na krških tleh, v sami Metliki pa vdrla prej kot v Krško. S svojim izbruhom je julija 1646 prestrašila okoliška gospostva, ki so najpozneje avgusta postavila straže, potem ko je na metliških tleh že pomrlo nekaj ljudi. Konec nevarnosti je bilo marca naslednjega leta (1647), ko sta metliški mestni sodnik in svet stanovom predložila danes neohranjeni seznam umrlih prebivalcev mesta in prosila, naj Metliko osvobodijo kužne zapore (*Infections Bando*), kar se je takoj tudi zgodilo. Vendar pa so se nato Metličani zaman potegovali za povrnitev 245 goldinarjev stroškov, ki jih je mesto po njihovem utrpelo zaradi kuge (*Infectios Uncosten*). Stanovski poverjeniški urad je namreč no-

¹³⁴ Sklicevanje na kugo leta 1646 je bilo slejkoprej pod vplivom razširjenega védenja o kugi v tem letu, ki jo omenja Valvasor pri opisu krškega mesta (Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 242).

¹³⁵ Kapucinski samostan Krško, Archivum loci Ppff. capucinarum Gurgfeldi erectum anno Domini MDCCCLVII, pag. 9. – Prim. objavo: Benedik – Kralj, *Kapucini na Slovenskem*, str. 435.

¹³⁶ SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 171, fasc. 97a, lit. G VIII–8, 25. 8. 1655.

¹³⁷ Prav tam, lit. G VIII–15, 4. 5. 1674.

¹³⁸ SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 171, fasc. 97, lit. G VIII–8, 13. 4. 1686.

¹³⁹ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 389.

vembra 1648 zavrnil njihovo prošnjo z utemeljitvijo, da je kugo zanesel v Metliko eden njenih prebivalcev.¹⁴⁰ Pri tem lahko upravičeno pričakujemo večjo uvidevnost deželnih oblasti do revnega obmejnega mesteca, ko bi se število umrlih resnično povzpelo v stotine, kot so pozneje trdili Metličani, in bi se mesto dodobra izpraznilo.

Pomenljivo je tudi, da za Metliko drugače kot v primeru Krškega ne poznamo prav nobenih mestnih pritožb ali poročil, ki bi nastali še v času, ko je bila epidemija aktualna. Vse kaže, da tudi tu ni zahtevala malo žrtev, o čemer imamo sicer šele štiri desetletja mlajša poročila. Po Valvasorju je Metlika zaradi pogostih turških vpadov, kuge in požarov zdrsnila v veliko revščino, iz katere se ni mogla dvigniti vse do njegovega časa.¹⁴¹ Malo prej, leta 1686, so skušali tudi sami Metličani kot enega od vzrokov propada prikazati kugo okoli leta 1646, ki naj bi »pred kakimi 40 leti« v dveh letih umorila nerealno visoko število 1200 ljudi, in sicer prvo leto 700 in nato 500. Tedaj naj bi propadlo veliko hiš in mestno obzidje, nakar v mestu zaradi pomanjkanja sredstev in številčnega upada ljudi sploh niso več gradili. Nadalje so navedli, da se noče v Metliki naseliti noben tujec in da se odseljujejo celo domačini, ker mesto propada in ne zmore plačila letnih obveznosti.¹⁴² Že L. Podlogar, ki je podatek objavil, očitno ni verjel navedbi o skupaj 1200 umrlih Metličanih, zato je število umrlih preprosto razširil z mesta še na podeželje: »L. 1646 je silna kuga pomorila nad 1200 ljudij v mestu in župniji (!)«. ¹⁴³ Vendar v viru iz leta 1686 ni niti besede o župniji, temveč zgolj o umrlih v samem mestu. Podlogar je dobro vedel, da Metlika ni imela niti približno toliko prebivalcev, kot naj bi bilo samo umrlih, zato pa se mu je še zdelo verjetno, da bi toliko ljudi izgubila župnija, saj je tudi Valvasor govoril o kugi v mestu in okolici (*nicht nur in der Stadt sondern auch in dem umliegenden Lande*).¹⁴⁴ Za ilustracijo kaže navesti podatek iz leta 1721, ko so pri velikonočni spovedi v celotni metliški župniji našteji 3026 oseb.¹⁴⁵ V primeru relativne konstantnosti prebivalstva tri četrt stoletja prej bi torej epidemiji podleglo približno dve petini župljanov. Povsem nevzdržen pa je podatek o 1200 umrlih prebivalcih mesta, ki sredi 17. stoletja zagotovo ni premoglo toliko ljudi. Najstarejši ohranjeni popis mestnih hiš iz leta 1752 ima skupaj z gradom 166 domov, od tega le 49 v obzidanem mestu

in 117 v predmestju,¹⁴⁶ kar pomeni kakih 900 prebivalcev.

Tretje dolensko mesto, kjer kugo sredi 17. stoletja omenjajo tako Valvasor kot sodobni viri, je **Novo mesto**. Epidemija se je tu prvič pojavila avgusta 1646, a je moralo biti mesto decembra istega leta že dovolj varno, da so ga »obiskali« vznemirjeni vojaki iz karlovške trdnjave, ki so od mestnih očetov zaradi pomanjkljive oskrbe zahtevali potrebni živež. Vesti o kugi so Novomeščane vnovič prestrašile maja 1648. Zaradi okuženih treh vasi v okolici Šentjerneja so stanovskim poverjenikom predlagali dva kužna komisarja, ki sta bila takoj tudi imenovana. Že junija sta imela komisarja dovolj opravka v samem Novem mestu, ko sta enako kot mestni sodnik in svet prejela navodila o nadaljnjem ravnanju in osamitvi okuženih ljudi. Pretok ljudi med mestom in okolico so straže onemogočale do meseca avgusta ali več kot dva meseca. Avgusta 1648 se je zdela nevarnost povsem mimo, a je moral stanovski poverjeniški urad Novomeščane posebej opomniti, naj pred ukinitvijo zapore ne zapuščajo mesta in ne nadlegujejo straž. Nevarnost je povsem prešla šele septembra, ko se je mestno predstojništvo zahvalilo stanovom za marljivega poslanega zdravnika Gašperja Vizjaka.¹⁴⁷ Kot je stanovom sredi novembra pisal Sigmund pl. Gusič, so mesto najprej dodobra izčrpali vkvartirani vojaki, takoj po njihovem odhodu pa je vanj vdrla kuga, zaradi katere je bilo izolirano dobrih 14 tednov.¹⁴⁸

Prisotnost kuge je v času izolacije dokumentirana tudi v krstni matični knjigi novomeške kapiteljske župnije. Za vpisi treh krščencev 1. junija 1648 je samostojen nedatiran zapis »tempore pestis«, medtem ko je bil naslednji krščenc 7. junija krščen pod sumom okuženosti (*in suspceptione infectionis seu pestis*). 18. in 21. junija so prinesli h krstu v kapiteljsko cerkev dva novorojenca iz že okuženih hiš (*ex infecta domo*), nakar od 24. junija vse do 23. julija ni zabeležen noben krst. V mesecih junij, julij in avgust so bili krščeni sploh samo domači mestni novorojenci, saj oni iz okoliških vasi niso mogli priti do prvega zakramenta.¹⁴⁹ Žal novomeška župnija v tem času še

¹⁴⁰ SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg, šk. 862, registraturni protokoli št. 16 (1646–1652), str. 56, 63, 122, 123 in 298.

¹⁴¹ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 389.

¹⁴² SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 233, fasc. 124, lit. M XXXIII–9, 6. 5. 1686.

¹⁴³ Podlogar, *Požari v Metliki*, str. 46.

¹⁴⁴ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 389.

¹⁴⁵ DOZA, Abt. Österreich, BÖ, K 304, Specificatio eorum qui per elapsus anni quadrante usque ad 5. 6. anni curentis 1721 etc.

¹⁴⁶ SI AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, N 242, No. 1, 1. 8. 1752.

¹⁴⁷ SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg, šk. 862, registraturni protokoli št. 16 (1646–1652), pag. 65, 248, 255, 256, 272, 273 in 280.

¹⁴⁸ SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg, šk. 503, fasc. 300 b, pag. 1027, 10. 11. 1648.

¹⁴⁹ KANM, šk. 63, R/3 1645–1652. – Junija 1648 je prejelo krst 7 otrok, julija samo 2 in avgusta zopet 5. Nizko število domačih krščencev v dveh poletnih mesecih ni samo po sebi ničesar nenavadnega, saj je značilno tudi za ostala leta. Mogoča posledna posledica epidemije bi bila edinole znižanje skupnega števila krščenih mestnih otrok dve leti po kugi, v letih 1649 in 1650. Medtem ko je bilo krščencev iz samega mesta brez podeželja leta 1646 vsaj 49, leta 1647 prav toliko in v kužnem letu 1648 celo 57, jih navaja krstna matica 46 za leto 1649 in samo 34 leta 1650, nakar njihovo število leta 1651 poskoči na 65, kar priča, da si je mestno prebivalstvo medtem v regeneracijskem pogledu povsem opomoglo.

ni vodila evidence umrlih, ki bi lahko edina zanesljivo potrdila Valvasorjevo navedbo, da je kuga leta 1648 vpisala v mrliški register 18 oseb. Razlika s 400 žrtvami, kolikor jih Valvasor navaja za leto 1625, je torej očitna.¹⁵⁰ Hkrati gre za sploh edini primer dveh primerljivih numeričnih podatkov istega izvora. Majhen pomen posledic te epidemije za Novo mesto sicer najzgovorneje ilustrirajo pritožbe mesta kmalu po letu 1651, ko navajajo le posledice kug v letih 1599 in 1625, epidemije izpred nekaj let pa sploh ne omenijo.¹⁵¹

V času kužnih valov 1645–1650 je v nasprotju z drugimi izbruhi epidemij slabše dokumentirano dogajanje v **Višnji Gori**. Pri tem je treba najprej poudariti, da razpoložljivi viri tokrat vztrajno molčijo o kakršnikoli nevarnosti v mestecu ali njegovi okolici. Vendar pa bi na epidemijo lahko pomislili ob dejstvu, da je Višnja Gora močno opustela prav v 26-letnem časovnem razponu, ki ga zamejujeta mesta davčna registra iz let 1629 in 1655. Medtem, v času tridesetletne vojne, je mestece zajel drugi in zadnji val praznjenja domov; število naseljenih hiš je z 78 padlo na samo 58 ali kar za četrtno.¹⁵² Toda pomenljivo je dejstvo, da Višnjani v opisovanju razlogov za gospodarski in demografski zaton mesta nikoli ne omenijo ne kuge ne kakšnega požara,¹⁵³ v poročilih drugih mest dveh sicer zelo priljubljenih krivcev zla in mejnikov njegovega začetka. Ni dvoma, da Višnjani česa takega ne bi pozabili omeniti, če bi epidemija v drugi polovici štiridesetih let 17. stoletja vzela življenje vsaj nekaj someščanom ali če bi za določen čas zapahnila mestna vrata pred zunanjim svetom. O čem podobnem ni nikakršnega sledu niti v relevantnem sodobnem viru – višnjegorski krstni matici, v kateri nevarna leta po številu krstov v ničemer ne odstopajo od ostalih let.¹⁵⁴

Prav tako ni poročil, da bi kuga razsajala v najmanjšem dolenjskem mestu **Kostanjevici**. Septembra 1646, ko je bolezen že krožila po krških tleh in morila v Metliki, so stanovi sicer okarali kostanjeviškega mestnega sodnika in svet zaradi zanemarjanja nadzora in upiranja ukazom kužnega komisarja o okrepitevi straž. Januarja 1647 je bilo treba Kostanjevičane vnovič opozoriti, da se morajo znebiti Uskokov, ker med njimi razsaja kuga. A mestecu očitno ni grozila dovolj velika nevarnost, zato njegovi pre-

bivalci ukazov iz gospodarskih razlogov kajpak niso upoštevali.¹⁵⁵ Tudi računski knjiga opata kostanjeviške cisterce ne daje v teh letih slutiti nič posebnega, če izvzamemo nekoliko povišane stroške za zdravila, ki jih je samostanu v letih 1645–1648 dobavljal novomeški lekarnar.¹⁵⁶

Od trgov se v obravnavanih letih v zvezi s kugo omenja samo **Mokronog**. Avgusta 1646 so stanovi napotili svojega poročevalca barona Konrada Ruesensteina v okuženo Novo mesto, okolico Klevevža in Mokronoga, kjer se je bolezen prav tako pojavila, septembra pa so zaradi epidemije na mokronoškem območju in proti Radečam zaprli deželne ceste.¹⁵⁷ Kužna komisarja za ta okoliš sta zaradi suma okuženosti (*contagions suspect*) izolirala (*in bando gesezt*) mokronoški grad in celoten trg, ukazala podreti glavne mostove čez Mirno ter mokronoškim podložnikom prepovedala opravljati tlako. Lastnik gradu in gospostva Ernest Schere pl. Schernburg je njuno ravnanje označil kot povsem neutemeljeno in nedopustno ter zadnji dan leta 1646 pri deželnih oblasteh izposloval ukaz komisarjema o odpravi vseh omejitev, če se njegove navedbe izkažejo kot resnične.¹⁵⁸

V krajih, kjer navaja kugo literatura, so posledice epidemije najmanj oprijemljive v okolici **Svibnega**, tedaj v bistvu že ugaslega tržca v bližini veliko pomembnejših Radeč.¹⁵⁹ Valvasor je namreč edini znani vir, ki tukajšnjo epidemijo sploh omenja, medtem ko je s sodobnimi zapisi ni mogoče ne potrditi ne zanikati. Tokrat zaradi neohranjenih urbarjev ni mogoče niti zasledovanje posestne (dis)kontinuitete v svibenskem gospostvu. Prav tako ni ničesar znanega o domnevnem divjanju kuge v **Radečah**, ki ga omenja V. Travner.¹⁶⁰

Kužna epidemija druge polovice štiridesetih let 17. stoletja za mestno in trško prebivalstvo Dolenjske prejkone ni bila tako pogubna kot epidemije poprej, zlasti dvakrat v Novem mestu. Vendarle pa je ta kuga zaradi dolgotrajnosti in ponavljajočih se valov zapustila med ljudmi globoke sledove in trajen spomin v spomenikih materialne kulture. Kakor drugod na Slovenskem sega v čas neposredno po tej

¹⁵⁰ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 488.

¹⁵¹ SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 256, fasc. 133, lit. R II-3, Bericht A, s. d.

¹⁵² SI AS 166, Mesto Višnja Gora fasc. IV, davčna registra 1629 in 1655.

¹⁵³ O tem: SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 284, fasc. 145.

¹⁵⁴ NŠAL, ŽA Višnja Gora, Matične knjige, R 1638–1656 in R 1656–1672. – V župniji Višnja Gora je bilo vseh krstov v štiridesetih letih 17. stoletja (547) sicer za tretjino manj kot v petdesetih letih (811), v mestu pa skoraj za pol manj (60 : 110), vendar leta, ko je kuga razsajala drugod po Dolenjskem, v ničemer ne odstopajo od ostalih let. V krstni matični knjigi drugače kot v novomeški tudi ni nobene zaznambe o kugi.

¹⁵⁵ SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg, šk. 862, registraturni protokoli št. 16 (1646–1652), pag. 74 in 110.

¹⁵⁶ SI AS 746, Cistercijanski samostan Kostanjevica, knj. 8, računski knjiga opata Jurija Zagožna 1638–1659, s. p. – Leta 1645 je opat izplačal lekarnarja s 45 gld, leta 1646 s 33 gld in 7 kr, leta 1647 mu je plačal 55 gld, leta 1648 – 20 gld in konec leta 1650 spet večjo vsoto – 42 gld in 12 kr.

¹⁵⁷ SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg, šk. 862, registraturni protokoli št. 16 (1646–1652), pag. 65 in 345.

¹⁵⁸ SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg, šk. 500, fasc. 300a, pag. 1223–1224, 31. 12. 1646.

¹⁵⁹ Leta 1602 je tržec premogel le še 14 gospodarjev oštavov (SI AS 1074, Zbirka urbarjev, II/22u, urbar gospostva Svibno 1602, s. p.), medtem ko jih je imel po urbarju okoli leta 1439 še 30 (Milkowicz, Beiträge zur Rechts- und Verwaltungsgeschichte Krains, str. 7–8; prim. Koropec, Žebnik, Radeče in Svibno, str. 56).

¹⁶⁰ Travner, *Kuga na Slovenskem*, str. 110.

kužni epidemiji nastanek več cerkva. Že leta 1647 je na gričku nad Krškim nastala romarska cerkev sv. Rozalije v spomin na kugo v mestu in okolici. Od treh pomembnejših belokranjskih kužnih spomenikov, cerkva, posvečenih sv. Roku, je prva podružnica sv. Roka pri Metliki. Tudi Črnomaljci, ki jim je črna smrt očitno prizanesla bolj kot Metličanom, naj bi leta 1646 povečali cerkvico sv. Sebastijana, zgrajeno po letu 1510.¹⁶¹

Osamljeni pojavi epidemij v drugi polovici 17. stoletja

Tri desetletja po dolgotrajnem kužnem valu 1645–1650 ni slovenskih dežel vznemirjala nikakršna epidemija večjih razsežnosti. Tu in tam sicer obstajajo poročila o posameznih lokalno omejenih pojavih »kuge«. Na Dolenjskem se je pojavila vsaj dvakrat in obakrat naj bi njeno prisotnost ovekovečili v zapisniku kostanjeviške opatije. V **Kostanjevici** in njeni okolici v vasi Slinovce se je oglasila oktobra 1663, vendar je šlo v resnici menda za legar, ki so ga povzročile poplave Krke. Bolezen se je nato v kostanjeviški okolici ponovno pojavila leta 1676,¹⁶² a v samem mestu očitno ne prvič ne drugič ni zahtevala žrtev. Iz tega časa namreč obstajajo mestne pritožbe v obliki analov 1618–1684, ki navajajo nesreče in tegobe skoraj za vsako leto od 1662 do 1684, ne da bi omenile kakšno epidemijo.¹⁶³ Nobenega dvoma ni, da bi kostanjeviški mestni očetje poročali o še tako omejeni umrljivosti ali kužni zapori, saj poleg požarov in poplav niso pozabili navesti vrste drugih manj pomembnih dogodkov in nevšečnosti, kot denimo neprijetno sosesčino Uskokov ali slabe letine.

Ceprav nimamo prav nobenih poročil, je malo zatem zelo verjeten izbruh neke vrste epidemije na drugem koncu Dolenjske. Pozornost namreč pritegne povečano število umrlih na **Kočevskem**, od koder od leta 1599 ne poznamo vesti o morebitni kugi. V prvi mrliški matični knjigi župnije Kočevje, sicer najstarejši tovrstni knjigi z Dolenjskega, izstopajo prva štiri leta od začetka 1669 do konca leta 1672, ko je bilo pokopanih 317 oseb, od tega 44 iz mesta Kočevje. Naslednjih šest let od 1673 do vključno 1678 je število umrlih in pokopanih za primerjavo znašalo le 287 in med njimi samo 27 iz mesta. Nesorazmerje med številoma umrlih v prvih štirih in nadaljnjih še-

stih letih vodenja mrliške matice sicer ni posebno veliko, pokažejo pa se bistvene razlike pri številu umrlih po posameznih letih in zelo velika nihanja v umiranju mestnega prebivalstva. Mesto Kočevje je leta 1669 zabeležilo kar 20 smrtnih primerov od skupno 73 umrlih v župniji, leta 1670 so umrle samo štiri osebe in 1671 le dve, nakar so v naslednjem letu (1672) zopet pokopali 18 Kočevcev. Zgovorna je ugotovitev, da v 17. stoletju v samem mestu nikoli niso našli več kot 12 smrti in še to število pade v čas vrhunca štajerske kuge leta 1680 in 1681.¹⁶⁴

Kočevska župnija je tudi edini primer vodenja evidence umrlih med obravnavanimi mesti in trgi med **kugo 1679–1683**. Resda se je kuga Kranjske tedaj v veliki meri ognila po zaslugi nagle in učinkovite zaščite, medtem ko je hudo prizadela slovensko Štajersko,¹⁶⁵ toda ravno Kočevska utegne biti tisto območje na Kranjskem, ki ga je črna smrt vendarle obiskala. O kočevskih krošnjarih kot prenašalcih bolezni s popotovanj po severnih deželah lahko samo domnevamo, ne da bi o tem in sploh o kugi na Kočevskem obstajalo kakršnokoli sodobno poročilo. V prid epidemiji govori visoko število umrlih, in sicer leta 1680 v celotni kočevski župniji 89 ter kar 138 leto pozneje. Tudi v mestu Kočevje je obe leti umrlo po 12 ljudi. Kljub visokim številkam tako na prelomu iz šestdesetih v sedemdeseta leta kakor v začetku osemdesetih let 17. stoletja pa v mrliški matični knjigi pogrešamo kakršno koli obstransko opazko, da je šlo resnično za kugo ali določeno infekcijo.¹⁶⁶ Tudi ranocelnikove smrti v času največje umrljivosti ne moremo obravnavati drugače kot hipotetično posledico okužbe zaradi zdravljenja obolelih.¹⁶⁷ Kaj je povzročilo povečano umiranje, ostaja torej odprto vprašanje. Zdi se, da to ni mogla biti kuga, kakršno so poznali na Štajerskem in Goriškem, če je le verjeti Valvasorjevi navedbi o ljubljanski Rokovi procesiji leta 1683 v zahvalo Bogu, ki je »celotno kranjsko deželo čudežno obvaroval pred nagnusno kugo, razširjeno po vseh sosednjih deželah.«¹⁶⁸ Konec koncev pa bi kuga vendarle lahka prišla na Kočevsko, tipično tranzitno in krošnjarsko območje, tako kot je denimo leta 1682 s Hrvaškega preskočila na Goriško in zlasti v Gorici zahtevala visok krvni davek.¹⁶⁹

¹⁶¹ Prav tam, str. 110 in 111. – O gradnji črnomaljske cerkve piše Leopold Podlogar takole: »1646 se je ob času hude kolere (sic!) zidala cerkev sv. Sebastijana v mestni lozi. Za prezbiterij se je porabila prejšnja kapelica, zidana po letu 1510« (Podlogar, *Kronika mesta Črnomla*, str. 64).

¹⁶² Travnar, *Kuga na Slovenskem*, str. 112, citira »zapisnik kostanjeviške opatije«, ki ga danes pogrešamo. Ohranjena je samo računsko knjiga opata Jurija Zagožna 1638–1659 (SI AS 746, Cistercijanski samostan Kostanjevica, knj. 8).

¹⁶³ SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 184, fasc. 104, lit. L II–2, 31. 3. 1686. – Prim. Dimitz, *Zur Geschichte der Städte*, str. 79–80; Dimitz, *Geschichte Krains*, str. 59–60.

¹⁶⁴ NŠAL, *ŽA Kočevje, Matične knjige, M 1666–1724*. – Številke o umrlih v mestu so zlasti za sedemdeseta in osemdeseta leta zelo zanesljive, saj v mrliški matici le redko manjka kraj bivanja umrlega. Desetletno povprečje 1671–1680 med prebivalci mesta znaša sicer 10,9 umrlih, vendar predvsem zaradi visoke umrljivosti v začetku sedemdesetih let, v desetletju 1681–1690 samo 4,2 osebe, v letih 1691–1700 pa na leto 5,3 smrtnih primerov.

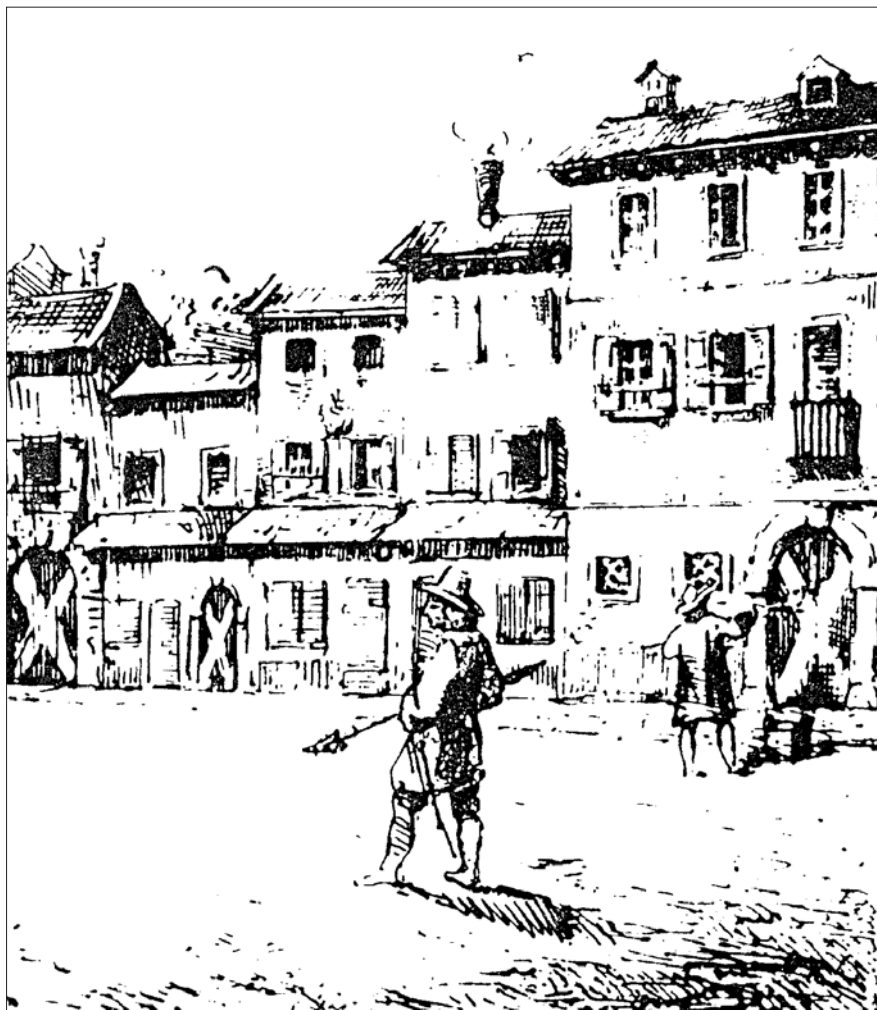
¹⁶⁵ O štajerski kugi gl. Umek, *Kuga na Štajerskem*, 80 f.

¹⁶⁶ NŠAL, *ŽA Kočevje, Matične knjige, M 1666–1724*.

¹⁶⁷ 14. junija 1681 je preminil 73-letni meščan in mestni kirurg Bernard Jager.

¹⁶⁸ Valvasor, *Die Ehre VIII*, 822.

¹⁶⁹ Prim. Jelinčič, *Črna smrt v Gorici*, str. 116 sl.; Waltritsch, *Prvi goriški kronist*, 196.

Označevanje okuženih hiš v Gorici.

Da se je dolgotrajna kuga Kranjski izognila, se je bilo treba zahvaliti predvsem naglim, strogim in zato učinkovitim ukrepom zoper njeno širjenje. Razumljivo je, da se s kužnimi zaporami na deželnih mejah v prvi vrsti niso strinjali tisti, ki jih je ustavitev prometa prizadela pri opravljanju poklicne dejavnosti. Posledice zaprtja so tako ali drugače občutili zelo široki sloji prebivalstva, zato je bilo temu primerno veliko nasprotovanja in kršenja prepovedi v raznih oblikah tihotapljenja ljudi in blaga mimo kužnih straž.

Na vrhuncu štajerske epidemije sredi leta 1681 si kaže kot primer varnostnih ukrepov in njihovih kršitev ogledati utrinek iz življenja obmejnega **Krškega**, od vseh dolenjskih mest življenjsko najbolj navezanega na zaledje onstran Save. Po kratkotrajnem odprtju kranjsko-štajerske meje aprila 1681¹⁷⁰ je z najvišjega mesta že konec junija prišel ukaz, da zaradi kuge pri Radgoni in v celjski četrti nihče s štajerske strani ne sme na Kranjsko, tudi če bi imel »fede«, podložni-

kom pa so strogo prepovedali čolnariti po mejni reki Savi.¹⁷¹ Malo zatem so bili v začetku julija na osmih kranjsko-štajerskih mejnih prehodih imenovani kužni komisarji (*contagions commissarien*), večinoma iz vrst večjih zemljiških gospodov, ki so jim na vsakem prehodu dodelili od enega do štiri stražnike. Dolenjsko so varovale straže v Litiji, Radečah, Impolci, v Sevnici na štajerski strani Save in v Krškem.¹⁷² Krški kužni komisar Orfej grof Strassoldo je vzel nalogo očitno zelo resno, saj je konec julija poročal deželnemu glavarju in stanovom o svojem ukrepu, ki je služil »kot kazen in drugim za zgled, da ne bodo tako zlahka občevali s sumljivimi ljudmi«. V Krško je namreč prišel neki jermenarski pomočnik s Ptuja, ki ga je Strassoldo, ker je slišal o razsajanju kuge v ptujski okolici, nemudoma poslal nazaj na Štajersko in opozoril tamkajšnje straže v Vidmu in Rajhenburgu, da prišlek nima »fede«. Čeprav komisar ni videl v tem nikakršne nevarnosti, je nekaj Krčanov, ki so s

¹⁷⁰ SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg, šk. 538, fasc. 308b, pag. 417, 18. 4. 1681.

¹⁷¹ Prav tam, pag. 655–661, 28. 6. 1681.

¹⁷² Prav tam, pag. 687–688, 4. 7. 1681.

fantom občevali in pili, ukazal zastražiti v dveh hišah v mestu, v katerih so sicer živeli, mestni sodnik pa mu je za to odstopil stražnike. Poverjenikom deželnih stanov je komisar nato naslovil vprašanje, ali naj zastražene izpusti oziroma kako naj z njimi ravna.¹⁷³

Previdnejši od Krčanov so bili Novomeščani, ki jih je mogel krški primer tudi česa naučiti. Zanimivo je poročilo kužnega komisarja iz Brežic, poslano konec novembra 1681 krškemu komisarju grofu Strassoldu. Mestni sodnik Novega mesta je brežiškega komisarja obvestil o odpovedi novomeškega letnega sejma na adventno nedeljo in ga prosil, naj o tem obvesti Hrvate ter poskrbi, da ne bo mogel nihče priti čez Savo na sejem. Komisar je obvestilo sicer poslal v Samobor, vendar to ni zaleglo, saj se je veliko Hrvatov vendarle skrivaj napotilo v Novo mesto preko Gorjancev. Brežiški komisar je nato pisal novomeškemu sodniku, naj vsako sumljivo osebo spravi v lazaret (*in ein Lasareth schaffen*) in kaznuje, odvzeto blago pa kot tihotapljeno sežge.¹⁷⁴

Štajerska kuga 1679–1683 je Kranjsko sicer najbolj prizadela posredno s povzročitvijo gospodarske škode. Dolgotrajna zapora deželnih meja in prepovedi sejmov ter vseh oblik množičnega zbiranja ljudi so močno škodile trgovini in sejmskim krajem, zlasti mestom in trgom. Prepovedi sejmarjenja so denimo močno udarile po mestni blagajni Novega mesta, od tod prošnje vicedomu, naj mestnemu sodniku za leti 1681 in 1682 spregleda dolžno remanenco.¹⁷⁵ Nekaj let zatem, leta 1686, je mestno predstojništvo Krškega med vzroki opustelosti mesta na prvem mestu navedlo prav kugo na Spodnjem Štajerskem. Krčani zaradi nje niso mogli niti do svojih zemljišč onstran Save in še manj hoditi na štajerske tedenske in letne sejme.¹⁷⁶

Kuga v Črnomlju in okolici 1691–1692

Nalezljive bolezni so se na Slovenskem do konca 17. stoletja pojavljale le še sporadično, tem huje pa so divjale na sosednjem Ogrskem in Hrvaškem, kar je potegnilo za seboj večkratno zaporo deželnih meja. Huda kužna epidemija na Ogrskem in Hrvaškem je leta 1690 ogrozila vzhodne predele mejnih avstrijskih dežel, morila na Dunaju in v štajerski Radgoni ter se naslednjega leta 1691 pojavila na skrajnem jugovzhodu Kranjske, na črnomaljskih tleh.¹⁷⁷ Šele o tej kugi imamo zadovoljivo bero verodostojnih poročil, večinoma nastalih neposredno po njenem zatrtju. Med njimi najdemo sploh edine ohranjene sezname obolelih in umrlih oseb med katero od kužnih epidemij.

Kranjska je znala širjenje okuženosti tudi tokrat uspešno zaježiti, saj je imela za seboj koristne izkušnje iz nedavne štajerske kuge. Tako so črnomaljsko območje nemudoma izolirali od ostale Kranjske ter na prehodih proti Hrvaški in ponekod v notranjosti postavili stalne kužne straže. Promet potnikov in blaga s celotno Kranjsko sta ustavili tudi Goriška in Beneška republika,¹⁷⁸ čeprav sta imeli do Črnomlja in Hrvaške razmeroma daleč, za sanitarni kordon pa Kranjsko. V Gorici so se namreč še dobro spominjali usodnih posledic pomanjkljive budnosti leta 1682.

Do pojava kuge v Črnomlju in okolici je nesporno prišlo tako, da so epidemijo zanesli iz okoliških hrvaških krajev, kjer je v tem času razsajala v Karlovcu. Od tam so prihajala sicer protislovna poročila o sami naravi bolezni; enkrat naj bi bila epidemija prava kuga, drugič pa samo legar.¹⁷⁹ Za kakšno obliko bolezni je šlo v Črnomlju in okolici, prav tako ni jasno izpričano. Seznam ozdravelih deli bolnike na dve kategoriji: na tiste s karbunklji (*carbuneli*) in one z nevarnejšimi buboni (*bubones*), pri nekaterih pa je šlo očitno za oba pojava hkrati.¹⁸⁰ Črnomaljska kužna epidemija je hkrati prva in zadnja, o kateri poznamo razne podrobnosti, sanacijske ukrepe, odmeve v okolici in tudi natančno specifikacijo obolelih in umrlih, o čemer kaže zato spregovoriti nekoliko obširneje.

Sámo dogajanje v mestu in okolici je v času izbruha bolezni in njenega vrhunca slabo dokumentirano. Poročila se namnožijo šele ob zatonu kuge in zlasti naslednje tedne v zvezi s sanacijskimi ukrepi. Tako ne vemo niti, kdaj natanko je bolezen izbruhnila in kdaj doživela vrhunec. Vsekakor je bilo to najpozneje decembra 1691, verjetno pa že kakšen mesec prej. Novembra je denimo že popustila epidemija v hrvaškem Plaškem, kjer je zadnji bolnik umrl 12. decembra. Novomeški zdravnik dr. Janez Krstnik Novak, ki je tam opravil svojo nalogo, je o zadevi malo zatem poročal kranjskim stanovom z gradu Pobrežje ob Kolpi. Pri tem je zatrjeval, da v Gradacu, na Metliškem in v deželskem sodišču Pobrežje ni razsajala kuga (*alda khein Pest gewesen*), čeprav so med njegovimi maloštevilnimi bolniki nekateri res umrli, tako žena in sin barona Gusiča, kaplan ter neko turško dekle (vojni plen), ki je preminilo prvo. V času poročanja je skrbel le še za tri paciente, medtem ko naj bi bili vsi ljudje v gradu Gradac in zunaj njega ter v Pobrežju povsem zdravi, zato je prosil, da ga odpustijo brez nadaljnje karantene.¹⁸¹

¹⁷⁸ SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg, šk. 548, fasc. 311, pag. 305–306, 21. 1. 1692.

¹⁷⁹ Prav tam, pag. 361, 31. 1. 1692.

¹⁸⁰ Prav tam, pag. 593–595, ad 25. 2. 1692. – Na kombiniranem sumarno-poimenskem seznamu je 27 oseb s karbunklji in 80 z buboni, kar skupaj znaša 107 ozdravljenih oseb, vendar je na koncu seznama naveden seštevek samo 87 oseb. 20 ljudi je torej očitno imeli oboje simptome.

¹⁸¹ SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg, šk. 549, fasc. 311, pag. 1721–1722, s. d. (po 12. 12. 1691).

¹⁷³ Prav tam, pag. 959–960, 30. 7. 1681.

¹⁷⁴ Prav tam, šk. 539, fasc. 308 b, pag. 1373–1376, 27. 11. 1681.

¹⁷⁵ SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 255, fasc. 133, lit. R I–9, 18. 8. 1681, s. d. 1682.

¹⁷⁶ Prav tam, šk. 171, fasc. 97a, lit. G VIII–8, 13. 4. 1686.

¹⁷⁷ Travner, *Kuga na Slovenskem*, str. 128.

Črnomelj po Valvasorju desetletje pred kugo 1691; sredi mesta stoji župnijska cerkev sv. Petra in Pavla s pokopališčem, kjer so pokopavali kužne mrliče.

Stanovski poverjeniki njegovi prošnji kajpak niso ustregli, saj sta v tem času doživela pravo kugo Črnomelj in njegova okolica. Za kužnega komisarja so deželne oblasti imenovali barona Janeza Sigmunda Geymana, komendnika metliško-črnomaljske komende, ki se je zadrževal v Metliki in od tam občasno hodil v okuženi Črnomelj na ogled. Črnomaljsko mesto so tako kot okužene vasi stražile v ta namen poslane vojaške straže, na kužnem območju pa sta delovala zdravnik in ranocelnik – kirurg, ki sta stanovala pri komisarju v metliški komendi.¹⁸² Strogi varnostni ukrepi zoper širjenje bolezni so se pri tem kmalu pokazali kot neživljenjski, čeprav za varnost dežele vsekakor potrebni. Kužni komisar in zdravnik Andrej Koppeniager sta imela nenehne težave s Črnomaljci, ker niso hoteli upoštevati prepovedi prehajanja v mesto in iz njega. Ko sta pozimi zamrznila rečici Lahinja in Dobljčica, ki s treh strani obdajata mesto, in je bilo iz njega mogoče zlahka uhajati čez vodo, so morale straže ponoči patroljirati vzdolž

vode. Po besedah kužnega komisarja komendnika Geymana pa so bili stražarji »slabi ljudje«, ki so držali z »upornškimi Črnomaljci«, zaradi česar je komisar celo pretepel njihovega korporala.¹⁸³ Na Geymanov ukaz sta doktor Koppeniager in ranocelnik Janez Jakob Ubec pozaprila hujskače »zagrešenih zločinov opozicije«, ko pa sta jih nekaj izpustila iz zapora, so se ponoči skrivaj izmuznili mimo straž in obiskali svoje vinograde v okuženih vaseh. Nazaj grede v mesto so s streljanjem pregnali tudi stražo pri Rožancu, ki jih je med potjo zalotila in hotela ustaviti.¹⁸⁴

Vse to se je dogajalo zadnje dni leta 1691 ali prve dni naslednjega leta, ko kuga ni imela več prave moči in so Črnomaljci že laže zadihali. Med silvestrovim in sv. Tremi kralji je v predmestju oziroma v mestnem lazaretu umrlo le še pet ljudi in v vasi Tušev Dol eden.¹⁸⁵ Zadnja črnomaljska žrtev kuge, neka stara ženska, je preminila 11. januarja 1692,

¹⁸³ Prav tam, pag. 47–49, 6. 1. 1692.

¹⁸⁴ Prav tam, pag. 235, 3. 1. 1692.

¹⁸⁵ Prav tam, pag. 239–240, 6. 1. 1692.

¹⁸² Prav tam, šk. 548, fasc. 311, pag. 317, 21. 1. 1692.

nakar ni nihče umrl ali na novo zbolel, tako da je bilo deset dni pozneje v vseh okuženih krajih le še 9 bolnih oseb, od tega 4 v črnomaljskem predmestju. Komisar Geyman je zdaj stal predvsem pred nalogo, kako obleči približno sto ozdravelih bolnikov, katerih stara oblačila in predmete so iz varnostnih razlogov skupaj z imetjem umrlih sežigali. Deželni stanoviti so komisarju obljubili pomoč v obliki sredstev za nakup blaga za izdelavo novih oblačil, pri čemer je upravitelj gospostva Poljane ob Kolpi skušal spretno izkoristiti stisko, saj je komendniku ponujal sukno in platno po občutno previsoki ceni.¹⁸⁶ Deželni stanoviti so Geymanu za obleke revnih ljudi namenili 300 goldinarjev nemške veljave, ga pozvali, naj kupi blago po čim ugodnejši ceni, premožnejše meščane in podložnike pa napotili, da si priskrbijo obleko na lastne stroške.¹⁸⁷ Ko se je kužni komisar 1. februarja vnovič mudil v Črnomlju, je kljub mrazu ukazal visoko nasuti grobove, da ne bo iz njih čutili smrada in da se izognejo nadaljnjemu kužnemu zlu. Vsi bolni so medtem ozdraveli, zato je deželnim stanovom poročal, da potrebuje novo obleko 91 ozdravelih oseb, ki nimajo prav nobenih sredstev in jih poimensko navaja zdravnikov seznam. Toda ker so bili prehodi v druge dele dežele zaprti, je ob naraščajoči draginji nastalo pomanjkanje tega in onega artikla. Po predračunu – 6 goldinarjev in 15 krajcarjev za celotno oblačilo na osebo – bi lahko iz 300 goldinarjev oblekli samo 48 ljudi, medtem ko je zmanjkalo sredstev za preostalih 43 revnih oseb. Mednje komisar ni vštél tistih, ki so si lahko obleko kupili sami, zato pa družinske člane obolelih, čeprav so ostali zdravi v okuženih hišah. Deželne stanove je končno prosil, naj ukazejo takojšnji začetek karantene, da se po njenem koncu čimprej odprejo prehodi, saj zaradi njihovega zaprtja trpi škodo vsa dežela.¹⁸⁸

Po treh dneh so deželne oblasti 7. februarja sporočile, da nimajo pomislekov glede začetka karantene, ki naj traja 40 dni, nakar bodo glede na razmere odločile, ali se prehodi odprejo ali pa se določi še ena krajša karantena. Medtem naj kužni komisar kupi sukno in platno za obleko vseh 91 ljudi ter predloži specifikacijo, na podlagi katere bo dobil povrnjena sredstva iz urada deželnega glavnega prejemnika.¹⁸⁹ Kužni komisar je imel tiste dni polne roke dela. Dva do trikrat na teden je jahal v Črnomelj, poskrbel za izdelavo obleke, ukazal izprazniti vse okužene hiše in jih nekajkrat dnevno pokaditi ter visoko zasuti kužne grobove.¹⁹⁰ Mesec dni pozneje, 3. marca 1692, je deželni vicedom že lahko poročal vladi v Gradec, da so oboleli prestali prvo od treh predpisanih karanten. Druga nastopi 10. marca in za njo še tretja, najkrajša.

Po koncu prve karantene so stara oblačila vpričo kužnega komisarja zažgali, bolnike pa s pomočjo deželnih stanov na novo oblekli. Skupno grobišče so medtem zasuli višje od okolice, in ga zavarovali z visokimi deskami, da z njim ne bi prišli v stik ljudje in živali. Zaradi bližajoče se pomladi, ko se zemlja začne odpirati, ga bo treba še na debelo posuti z apnom.¹⁹¹ Konec marca so v ta namen začeli postavljati posebno apnenico, v kateri so žgali prepotrebno apno, ki je moralo biti še sveže žgano posuto po grobovih.¹⁹²

Toda šlo je za dve vrsti grobov in dve lokaciji pokopavanja, od katerih je ona na pokopališču pri župnijski cerkvi sredi mesta povzročala preglavice tudi pozneje. Komendnik metliško-črnomaljske križniške komende baron Geyman se je s Črnomaljci zapletel v spor zaradi pokopavanja še leto dni po odložitvi mandata kužnega komisarja. Meščanom je namreč odrekel pokope pri župnijski cerkvi sv. Petra in Pavla v mestu, ker so med kugo tam pokopavali umrle. V nedatirani pritožbi deželnemu komendniku v Ljubljani so Črnomaljci kugo imenovali zgolj »domnevna kužna bolezen« (*in der vermeindten contagion kbrankheit*) in navedli, da so na pokopališču pokopali samo 12 otrok, vse ostale umrle pa na ločenem kraju zunaj mesta, čeprav naj bi v Karlovcu in drugod pokopavali kar na pokopališčih. Bili so prepričani, da jim hoče komendnik samo nagajati, češ da jim je že prej povzročal škodo in jim s pravdanjem nakopal visoke stroške. Na to je komendnik Geyman poročal deželnemu komendniku, da je v Črnomlju morila prava kuga (*würkliche pest*) in da so pri župnijski cerkvi v resnici pokopali več kot 30 ljudi. Za pokopavanje je zato meščanom določil podružnico sv. Marije v Vojni vasi, čemur pa so se uprli in samovoljno še naprej pokopavali v mestu. Vse tri deželne oblasti – deželni glavar, vicedom in poverjeniški urad deželnih stanov – so na komendnikov odgovor dva dni pozneje odgovorile z ukazom črnomaljskemu mestnemu sodniku in svetu, naj za pokope vendar uporabljajo pokopališče v Vojni vasi, ki leži prav na mestni meji. S kopanjem novih grobov pri župnijski cerkvi bi namreč lahko naleteli na trupla umrlih za kugo, kar bi ogrozilo varnost vse dežele.¹⁹³ Črnomaljci so se morali ukazu nedvomno ukloniti, v veljavi pa je ostal le določen čas, dokler se je bilo pač bati vnovičnega izbruha epidemije. Pozneje so namreč vse do leta 1802 spet pokopavali pri župnijski cerkvi sredi mesta.¹⁹⁴

Nič manj strogi niso bili preventivni ukrepi, zadevajoči žive ljudi. Ko niti s Hrvaškega ni bilo več slišati ničesar o kugi, je komendnik Geyman 10. marca 1692 prosil deželne stanove, naj odpokličejo zdravnika Koppeniagerja, padarja in 13 kužnih

¹⁸⁶ Prav tam, pag. 315–316, 21. 1. 1692.

¹⁸⁷ Prav tam, pag. 330, 23. 1. 1692.

¹⁸⁸ Prav tam, pag. 381–384, 4. 2. 1692; pag. 387–390, Specification etc.

¹⁸⁹ Prav tam, pag. 407–410, 7. 2. 1692.

¹⁹⁰ Prav tam, pag. 523–527, 11. 2. 1692.

¹⁹¹ Prav tam, šk. 687, fasc. 393, 3. 3. 1692.

¹⁹² Prav tam, šk. 548, fasc. 311, 24. 3. 1692.

¹⁹³ Prav tam, šk. 550, fasc. 311a, str. 691–704, 17. 5. 1693, 19. 5. 1693, s. d.

¹⁹⁴ Podlogar, *Kronika mesta Črnomlja*, str. 68.

Popis vseh umrlih na črnomaljskih tleh

Kraj	Skupaj umrlih	Umrlih moških	Umrlih žensk	Umrlih otrok	Družine z umrlimi člani	Povsem izumrle hiše
Mesto Črnomelj	47	10	16	21	21	0
Predmestje Črnomlja	92	23	31	38	36	3
Skupaj Črnomelj	139	33	47	59	57	3
Tušev Dol	37	6	7	24	11	2
Talčji Vrh	32	9	7	16	9	0
Otovec	24	5	7	12	7	1
Naklo pri Sv. Jakobu	5	1	1	3	1	0
Sela	6	1	1	4	1	0
Svibnik	4	0	1	3	1	0
Butoraj	5	1	1	3	1	0
Skupaj	252	56	72	124	88	6

stražnikov.¹⁹⁵ Stanovski poverjeniki so mu že čez dva dni, neposredno po prejemu dopisa, ukazali, naj za stražnike poišče primerno bivališče pri Semiču, kjer morajo preživeti še dodatno 14-dnevno karanteno. Kužnemu komisarju so določili za karanteno njegovo siceršnje domovanje – komendo v Metliki, kjer sta mu naslednja dva tedna delala družbo tudi zdravnik in padar. Hkrati so mu sporočili, da so zaradi ugasnitve kuge v Karlovcu umaknili mejne straže proti Hrvaški in ponovno odprli prehode.¹⁹⁶ V samem Črnomlju je medtem še vedno veljala karantena, kar v spremenjenih razmerah kajpak ni bilo prav nič prijetno. Komendnik je zato 16. marca 1692 prosil v imenu Črnomaljšev, naj se jim dovoli opravljanje spomladanskih del na poljih in v vinogradih. Stanovi so v to privolili, vendar s pridržkom, da sicer smejo tudi trgovati s sosedi na domačih črnomaljskih tleh, ni pa jim dovoljeno zapuščati območja. Na vnovično Geymanovo prošnjo, naj se jim omogoči nemoteno gibanje, saj večinoma živijo od lončarstva in tovarništva, hrane pa jim bo zmanjkalo prej kot v 14 dneh, so stanovi 27. marca odgovorili, da se prehodi proti Črnomlju in Karlovcu lahko odprejo čez osem dni.¹⁹⁷ To se je 9. aprila končno tudi zgodilo. Hkrati je komendnik pri stanovskih poverjenikih izprosil, da smejo metliško karanteno zapustiti dr. Koppeniager, padar in novomeški zdravnik dr. Novak,¹⁹⁸ ki se je slednjima pridružil, potem ko je bil sprva v karanteni na gradu Pobrežje.¹⁹⁹

Ostaja nam še poglavitno vprašanje naše obravnave, **demografske posledice črnomaljske kuge**. Ko se ne bi ohranil seznam umrlih in bi bili odvisni zgolj od zgornjih dveh navedb o 12 oziroma več kot 30 pri župnijski cerkvi pokopanih Črnomaljših, bi lahko sklenili, da vseh žrtev kuge v tem belokranjskem me-

stu ni moglo biti dosti več kot 30. Dejansko pa je bilo njihovo število kar nekajkrat višje in trimesčno. Po seznamu žrtev kuge (*in der Laidigen Contagion abgestorbenen*), ki ga je deželni stanovom 25. februarja 1692 poslal kužni komisar komendnik Geyman, je na črnomaljskih tleh – v mestu, predmestju in sedmih vaseh, večinoma zahodno od Črnomlja – pomrlo kar 252 ljudi, od tega v črnomaljskem mestu in predmestju dobra polovica – 139 ali 55,2 %.²⁰⁰

Seznam umrlih oseb na črnomaljskih tleh povzema naslednja preglednica, v kateri smo mrtve razdelili na moške, ženske in otroke. Med skupnimi žrtvami izstopa zlasti visok delež odraslih Črnomaljšev. Ta ni toliko opazen pri umrlih moških, ki jih je bilo v mestu in predmestju 23,7 %, v sedmih vaseh pa 20,4 % vseh tamkajšnjih umrlih. Veliko večje razlike se kažejo pri ženskah in otrocih. Če je med vaščankami delež žensk znašal dobro petino (22,1 %), je bil med Črnomaljkami višji od ene tretjine (33,8 %). Razlika v umiranju odrasle in otroške populacije se pokaže zlasti pri naslednjem razmerju: po vaseh so otroci predstavljali kar 57,5 % vseh žrtev, v mestu in predmestju pa le 42,4 %. Zanimiva je ugotovitev, da so med mestom in predmestjem razlike v odstotkih nebitvene. V ožjem mestu so denimo odrasli predstavljali 55,3 % vseh umrlih, v predmestju zunaj obzidja pa 58,7 %.

Naslednja ugotovitev, pomembna tudi za presojanje demografskih posledic drugod, zadeva število povsem izumrlih hiš. V seznamu je izrecno označenih šest takih hiš (*das haus ganz ausgestorben* oziroma *völlig abgestorben*), od tega tri v predmestju in tri v dveh okoliških vaseh, kar dokaj ustreza proporcionalni delitvi umrlih med Črnomljem in podeželjem. Glede na število vseh hiš, iz katerih so odnesli kužne mrličice (57), je torej presenetljivo malo hiš izgubilo vse prebivalce. Delež izumrlih hiš med vsemi hišami

¹⁹⁵ SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg. šk. 548, fasc. 311, pag. 647–648, 675–678, 10. 3. 1692.

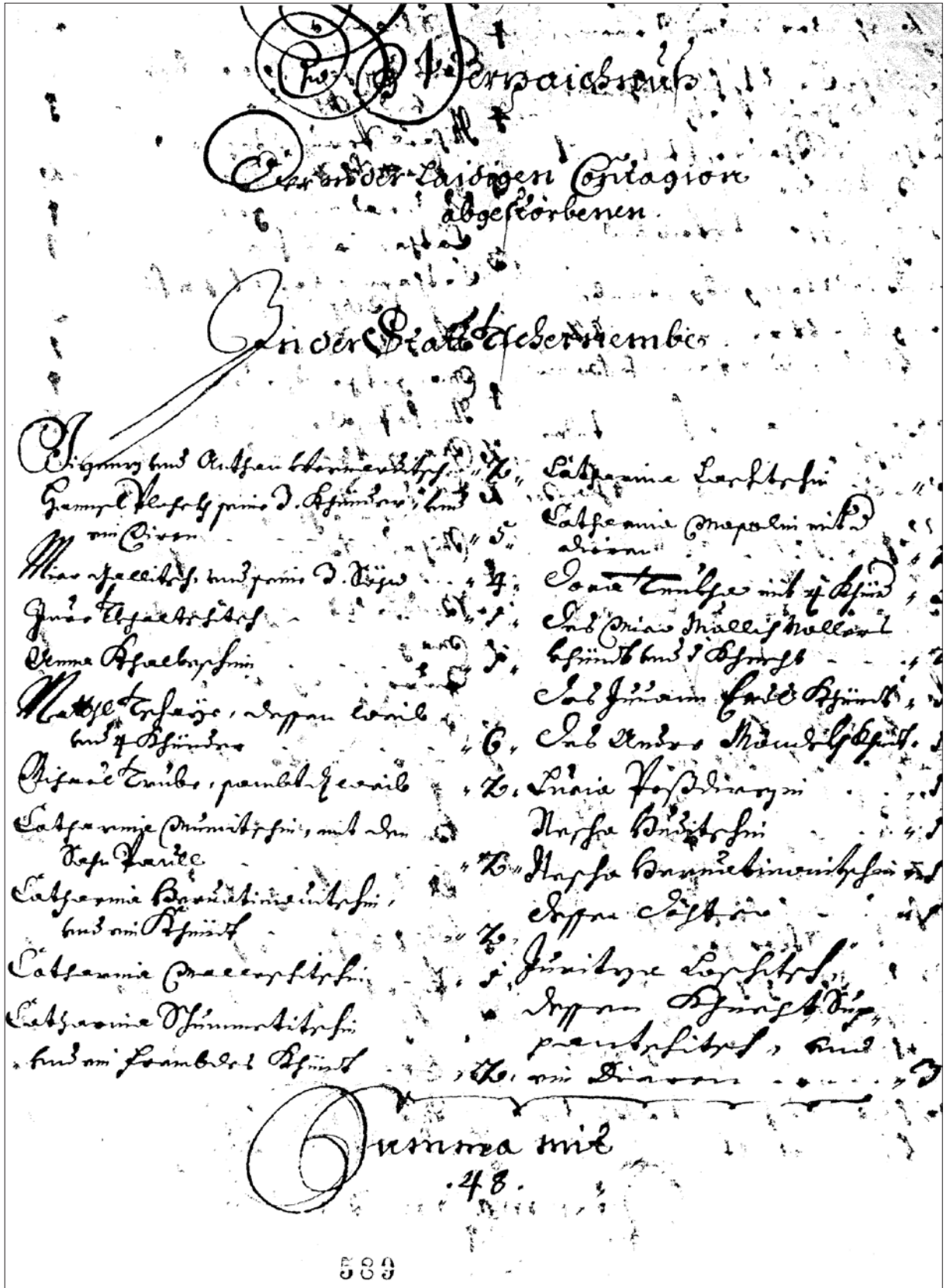
¹⁹⁶ Prav tam, pag. 679, 12. 3. 1692.

¹⁹⁷ Prav tam, pag. 683–686; 20. 3. 1692; pag. 691–692, 24. 3. 1692; pag. 739–740, 27. 3. 1692.

¹⁹⁸ Prav tam, pag. 769–770, 31. 3. 1692, 7. 4. 1692, 9. 4. 1692.

¹⁹⁹ Prav tam, pag. 331, 23. 1. 1692, pag. 371–372, 31. 1. 1692.

²⁰⁰ Prav tam, pag. 585–588, 25. 2. 1692; pag. 589–592, ad 25. 2. 1692, Verzeichnuß der in der Laidigen Contagion abgestorbenen.

Seznam za kugo umrlih Črnomaljšev z dne 25. 2. 1692.

Umrli v Črnomlju

Število umrlih oseb/ število družin	1 oseba	2 osebi	3 osebe	4 osebe	5 oseb	6 oseb	10 oseb
Mesto Črnomelj	8	8	1	1	2	1	
Predmestje Črnomlja	13	8	6	6	1	1	1
Skupaj Črnomelj	21 (36,8 %)	16 (28,1 %)	7 (12,3 %)	7 (12,3 %)	3 (5,3 %)	2 (3,5 %)	1 (1,8 %)

Ozdraveli po seznamu z dne 4. 2. 1692

Kraj	Skupaj ozdravelih	Ozdravelih moških	Ozdravelih žensk	Ozdravelih otrok	Število hiš z ozdravelimi
Mesto Črnomelj	3	0	3	0	2
Predmestje Črnomlja	43	15	18	10	21
Skupaj Črnomelj	46	15	21	10	23
Pri Sv. Nikolaju	2	2	0	0	2
Tušev Dol	16	3	7	6	8
Talčji Vrh	15	3	7	5	8
Otovec	8	1	2	5	8
Sela	1	0	0	1	1
Svibnik	3	1	1	1	1
Butoraj	1	0	0	1	1
Skupaj	92	25	38	29	52

Število ozdravelih po seznamu 25. 2. 1692			Seštevek ozdravelih z obeh seznamov	
Kraj	ozdraveli s karbunklji	ozdraveli z buboni	skupaj ozdravelih oseb	število družin z ozdravelimi člani
Mesto Črnomelj	–	–	3	2
Pri mestu Črnomelj	13	38	74	38
Skupaj Črnomelj	13	38	77	40
Tušev Dol	6	18	33	12
Talčji Vrh	6	15	19	11
Otovec	2	4	9	10
Sela	0	1	2	2
Svibnik	0	2	2	1
Butoraj	0	2	4	2
Skupaj	27	80	146	78

z mrličji znaša v Črnomlju namreč komaj 5,2 %, delež umrlih v teh hišah (10) pa le malo več (7,2 %). Tri izumrle predmestne hiše poleg tega tudi niso štele veliko prebivalcev, in sicer največ štiri. Izumrla družina Rupe je izgubila zakonski par in mater enega od zakoncev, v družini Babner so umrli mož, žena in otrok, štiričlanska družina Jakša pa je dala zakonski par z dvema otrokoma. Delež izumrlih hiš med vsemi hišami, ki so imele mrtve, je tudi na podeželju pomembno nizek. Takih domov je bilo 9,7 %, medtem ko predstavlja 15 njihovih prebivalcev 13,3 % vseh podeželskih žrtev.

Kuga torej še zdaleč ni bila selektivna morilka, ki bi z matematično natančnostjo pomorila določene družine, druge pa pustila nedotaknjene. Nasprotno, okužila je veliko več domov, kot pa jih je zaradi epidemije na koncu ostalo praznih. Kot je razvidno iz naslednje tabele, je v skoraj dveh tretjinah hiš (64,9 %), v katerih so popisali mrličje, umrla samo ena ali dve osebi. Dobra tretjina hiš (36,8 %) je dala

sploh samo enega umrlega in le dobra desetina (10,5 %) pet ali več kužnih mrličev, ne da bi katera od teh povsem izumrla. V eni od hiš s šestimi umrlimi so sicer preminili starši in štirje otroci, v drugi zakonski par s tremi otroki in hlapcem, medtem ko je šlo pri hiši z najvišjim številom mrličev (10) za razširjeno družino Jurija Črnugla, ki je v register umrlih vpisala gospodarja, njegove tri sinove, dve ženski in štiri otroke.

Razsežnosti črnomaljske kuge nazorno prikazuje še dva seznama. Prvi, nastal 4. februarja 1692, popisuje ozdravele po spolu, drugi, dokončni, sestavljen 25. februarja, pa glede na bolezenske simptome – karbunklje oziroma bubone.²⁰¹ Kot vse kaže, nista popolna ne prvi ne drugi, saj se v drugem pojavlja le manjši del imen iz prvega in obrnjeno. Taka ugoto-

²⁰¹ Prav tam, pag. 387–390, ad 4. 2. 1692; pag. 593–596, ad 25. 2. 1692.

vitev je narekovala natančno analizo osebnih imen in priimkov, pri čemer naletimo še na eno težavo: pri vsaki družini je s polnim imenom praviloma navedena le ena oseba. Drugi družinski člani so v prvem seznamu označeni zgolj kot otroci, ženske, sinovi, hlapci itd., v mlajšem popisu pa je navedeno sploh samo njihovo skupno število.

Končni seznam, ki ga je kužni komisar baron Geyman poslal deželnim oblastem 25. februarja 1692, deli ozdravele glede na bolezenske simptome. Poleg tega ne razlikuje med mestom in predmestjem, temveč ju združuje pod skupnim imenom »Bey der Statt Tschernembl«. V naslednji preglednici zato na levi strani predstavljamo številčne podatke mlajšega seznama, na desni pa združujemo število ozdravelih iz obeh seznamov, pri čemer je bilo treba odšteti tiste osebe oziroma družine, ki se pojavljajo v obeh popisih. Tako smo prišli do precej višjega števila umrlih Črnomaljšev (77), kot ga ponuja prvi od obeh popisov (46). Pri tem pa končnega seštevka ni moč razdeliti na mesto in predmestje zaradi njunega nerazlikovanja v zadnjem seznamu.

V podanih številkah so zajete vse razsežnosti epidemije. 146 ozdravelih v mestu, predmestju in sedmih vaseh predstavlja glede na 252 umrlih zgovorno nizek delež komaj dobre tretjine (36,7 %) skupaj 398 obolelih. Dva od treh okuženih sta bila torej zapisana gotovi smrti. S kakšnimi bolezenskimi znaki so ljudje umirali, ostaja neodgovorjeno vprašanje, medtem ko je vsaj za večji del ozdravelih znano, pri kom je zdravnik ugotovil bubone (13 oseb), simptome bubonske kuge, in pri kom karbunklje (38 ljudi). Za črnomaljsko mesto in predmestje znaša število vseh umrlih in ozdravelih 216, od katerih predstavlja 77 preživelih bolnikov skoraj natanko enak delež okuženih (35,6 %) kot za celotno območje.

Končno kaže še ugotoviti, koliko črnomaljskih družin je kuga prizadela oziroma, povedano drugače, koliko družin je imelo v času kuge bolnike ali umrle ter kolikšen delež celotnega prebivalstva je odpadel na okužene. Rezultati primerjave vseh treh seznamov so razumljivo nekoliko relativni, saj družin ni mogoče kompletirati zgolj po enakem priimku. Takih primerov, kjer iz priimka in lokacije (mesto, predmestje) sklepamo, da je šlo za isto družino, je skupaj 20. V največ toliko družinah je del družinskih članov umrl, del pa ozdravel. Tako lahko ugotovimo, da je kuga obiskala najmanj 77 družin oziroma hiš, a dejansko raje kakšno več, vendar zanesljivo ne več kot 97. V 57 družinah so namreč našli mrliča, v 40 družinah ozdravele osebe, pri čemer je šlo v največ 20 primerih za isto družino.

Kot rečeno, za Črnomelj vse do srede 18. stoletja nimamo nikakršnega popisa hiš ali hišnih gospodarjev, na podlagi katerega bi lahko izračunali tudi potencialno število celotnega prebivalstva. Terezijanski kataster iz leta 1752 specificira skupaj z gradom 104 hiše, in sicer 74 v samem mestu ter 30

v predmestju,²⁰² kar pri količniku 5,5 oseb na hišo znaša okoli 572 prebivalcev. Vendar pa je Črnomelj, tako kot vsa dolenska mesta, premogel v preteklosti več naseljenih hiš in več ljudi. Leta 1744 je mestno predstojništvo za čas pred nedavnim požarom (1740) specificiralo 117 domov in poudarilo, da so mnoge hiše v predmestju za vedno izginile zlasti zaradi požarov med 1660 in 1730.²⁰³ Pri preverjanju povedane se je mogoče opreti samo na pavšalno navedbo vicedomske komisije iz leta 1573, češ da je v mestu okoli 100 hiš, neupoštevaje tiste, ki pripadajo plemičem in deželanom.²⁰⁴ 180 let pozneje, leta 1752, je bilo mestu pomenljivo podsodnih le 80 hiš, od tega 50 v mestu in vseh 30 v predmestju.²⁰⁵

Za čas tik pred kugo v letih 1691–1692 moramo tako v primerjavi s sredo 18. stoletja računati z več hišami in z gostejšo poseljenostjo, še posebej zunaj mestnega obzidja. Zgovorno je že dejstvo, da je bilo leta 1752 v predmestju samo 30 hiš, seznam za kugo umrlih pa tu popisuje mrliča iz 36 družin in ozdravele iz 38 hiš, kar po analizi imen navzve približno 46 prizadetih domov. Če vzamemo, da je pred kugo število vseh naseljenih domov znašalo vsaj 117, kolikor naj bi jih bilo pred letom 1740, je Črnomelj leta 1691 premogel kakih 650 prebivalcev. 216 okuženih oseb bi tako predstavljalo približno tretjino vsega prebivalstva, 139 umrlih dobro petino, najmanj 77 okuženih hiš pa skoraj dve tretjini obstoječih domov. 57 hiš z mrliča prav tako vodi k shrhljivi ugotovitvi, da je smrt pogledala v vsako drugo črnomaljsko hišo. V samem mestu, kjer je kosila v 21 družinah, je zdesetkala nekako četrtno hiš, medtem ko v predmestju praktično ni bilo hiše brez mrliča. Za primerjavo lahko navedemo 487 mrličev v Gorici med kugo leta 1682, kar je glede na 3500 do 4000 mestnih prebivalcev predstavljalo le kakšno osmino celotnega življa.²⁰⁶

Sodobne specifikacije torej nedvoumno pričajo, da kuga v Črnomlju še zdaleč ni bila nedolžna. V tej luči je treba presojeti tudi pol stoletja mlajši lapidarni opis epidemije izpod peresa mestnega predstojništva. Črnomaljski mestni očetje, ki so leta 1744 v poročilu vicedomu pojasnjevali razloge opustelosti in revščine svojega mesta, so med drugim zapisali, da se vicedom gotovo spominja, kako je mesto leta 1691 zaradi

²⁰² SI AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, N 243, No. 6, 10. 8. 1752.

²⁰³ SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 279, fasc. 142, lit. T II–4, s. d. (Berichts copia); lit. T II–5, 22. 5. 1744, s. d. (1744, Specification). – V predmestju je obstajalo 21 naseljenih hiš, od požara leta 1740 je znotraj obzidja ostalo 15 pustot, 7 stavbišč je bilo pustih že okoli petdeset let, v predmestju pa so našli 16 pogorišč in pustot.

²⁰⁴ SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 279, fasc. 142, lit. T II–4, Berichts copia. – Ukaz o komisiji je nadvojvoda Karel izdal 13. oktobra 1573 (StLA, I.Ö. HK-Rep. 1573, fol. 411).

²⁰⁵ SI AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, N 243, No. 6, 10. 8. 1752.

²⁰⁶ Jelincič, Črna smrt v Gorici, str. 119. Prim. Waltritsch, Prvi goriški kronist, str. 194 sl.

kuge povsem izumrlo (*ganz abgestorben*) in opustelo (*verwiestet*).²⁰⁷

Črnomaljski kugi na rob, tej zadnji moriji na Kranjskem v 17. stoletju, naj končno namenimo nekaj besed še **dogajanju v okolici**, ki je bila posredno močno prizadeta zaradi protikužnih ukrepov. Dežela je živela v strahu, gibanje ljudi in blaga so omejili s prepovedmi, kranjske meje pa zaprli in zastražili. V krajih, kjer niso neposredno občutili divjanja epidemije, so se tako kot že v času prejšnjih kug toliko bolj zoperstavljali neživljenjskim, gospodarstvu škodljivim omejitvam. Tako so Novomeščani navzlic prepovedi imeli letni sejem, na katerega so dovolili vstop tudi sumljivim Hrvatom brez zdravstvenega potrdila. Ko je za to izvedela notranjeavstrijska vlada v Gradcu, je 3. septembra 1691 od kranjskega vicedoma zahtevala, naj takoj odstavi mestnega sodnika in izvede nove predčasne volitve. To bi se gotovo tudi zgodilo, če ne bi bile redne sodniške volitve ravno pred vrati. Takratnega mestnega sodnika je očitno prav neposlušnost stala vnovične izvolitve, saj so Novomeščani za svojega predstojnika izbrali drugega someščana.²⁰⁸

Novomeška in širša dolenska okolica sta tudi sicer zaradi omejitev gibanja blaga in ljudi doživeli kar nekaj izgredov. Januarja 1692 so stražniki pri Čatežu zaplenili voz medu, last ljubljanskega trgovca Ederja, saj vozniki niso imeli »fede«, domnevno pa so prihajali s Hrvaškega. Podobno so zasegli volovski tovor kož, usnjenih podplatov, slanine in svinjskega mesa, ki sta ga s Hrvaškega tovorila dva Ribničana. Zaplenjeno blago je bilo v vasi Mraševo sežgano, medtem ko sta se Ribničana rešila z begom v hribe.²⁰⁹ Stanovski poverjeniki so za njima poslali tiralico in ribniškemu gospostvu ukazali, naj javno zagrozi s kaznjivo vsakomur, ki bi hodil na Hrvaško in v druge okužene kraje.²¹⁰ Nekako v istem času so čateški stražniki onemogočili prehod nekaj osebam, ki so bile v stiku z Uskoki (*mit dennen Balachen*) in so jih zato napotili nazaj »na Vlaško« (*in die Balachey*). Nekemu Uskoku (*Besiakh*), živečemu v goricah nad Kostanjevico, so zaplenili hišo in pred njo na njegove stroške namestili dva stražnika, ker je mož vzdrževal nenehne stike z Uskoki in jih na svojem domu tudi prenočeval. Na Gorjancih so sicer stale stalne straže, a je stražarjem sredi zime trda predla, saj zemljiška gospostva Kostanjevica, Šrajbarski turn, Prežek in Pleterje niso dopustila postavitve stražarskih hišic in oskrbe z lesom,²¹¹ nakar so stanovi ostro pokarali gosposčinske upra-

vitelje.²¹² Še posebej pa jih je vznemirila vest o dveh možeh, ki jima je uspelo priti s Hrvaškega globoko na Kranjsko. Neki pek iz Siska je najprej pri Brežicah zaman poskušal legalno prestopiti štajersko-kranjsko mejo, nato pa naj bi prešel čez Savo pri Mokronogu in prispel v Kranj, kjer je imel hišo in družino. Nekdo drug, po imenu Bach, menda z ribniškega konca, je v hrvaškem Klanjcu kupil konje in prišel na Kranjsko po stranpoteh.²¹³ Deželni stanovi so nato mestu Kranj in ribniškemu gospostvu ukazali preiskavo in aretacijo obeh mož, kar bo služilo kot svarilo drugim kršiteljem.²¹⁴

Taki in podobni ukrepi so očitno v precejšnji meri tudi zalegli. Če so Novomeščani denimo prejšnje poletje še smelo kršili prepoved sejma, so postali zdaj previdnejši kot kdajkoli. Tako 26. februarja 1692, ko je bilo črnomaljske kuge že dolgo konec, niso hoteli spustiti v svoje mesto trgovskega pomočnika, zaposlenega pri novomeškem trgovcu Jaksetu.²¹⁵ Fant jim je sicer pokazal »fede«, izdano dva dni prej v Metliki, ki spričuje, da se je tam (po sili razmer) zadrževal tri mesece in da mu je odhod dovolil višji kužni komisar.²¹⁶ Novomeško mestno predstojništvo je bilo kljub temu neizprosno, nakar je zavrneni izprosil mestnih očetov uspelo priti v mesto. Enako je brez ustreznega »fede« storil tudi metliški izstavitelj njegovega zdravstvenega spričevala s še nekim drugim novomeškim meščanom.²¹⁷ Novomeščani so se zategadelj pritožili pri stanovskih poverjenikih, ki so jih pomirili, da ni več nevarnosti, saj se bodo prav kmalu odprle deželne meje s Hrvaško. In vendar so mestnega sodnika in svet hkrati pozvali, naj se meščani do izdaje ustreznega dovoljenja izogibajo stikov s Hrvati.²¹⁸

Zadnji udarci kužnih epidemij v začetku 18. stoletja

Osemnajsto stoletje je bilo zadnje, ko je kuga obiskala slovenske dežele. Najhuje je divjala v letih 1711–1716, medtem ko se je pozneje pojavila le izjemoma zdaj tu zdaj tam, predvsem pa še desetletja povzročala strah, ker je pogosto divjala v sosednjih deželah na vzhodu in jugovzhodu tik do slovenske etnične meje. Ko so denimo v začetku leta 1701 zanesli kugo iz evropske Turčije na Hrvaško v Gradiško, so morali na Kranjskem preventivno zapreti meje in prepovedati vse sejme. Najbolj ogrožena je bila ponovno mejna Bela krajina, kjer so se še dobro spominjali kužne morije pred desetimi leti. Kranjski

²⁰⁷ SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 279, fasc. 142, lit. T II-5, 22. 5. 1744.

²⁰⁸ Prav tam, šk. 257, fasc. 133, lit. R III-1, 3. 9. 1691, 19. 11. 1691.

²⁰⁹ SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg, šk. 548, fasc. 311, pag. 309–310, 21. 1. 1692.

²¹⁰ Prav tam, pag. 343–344, 23. 1. 1692.

²¹¹ Prav tam, pag. 310, 21. 1. 1692.

²¹² Prav tam, pag. 345–346, 23. 1. 1692.

²¹³ Prav tam, pag. 311, 21. 1. 1692.

²¹⁴ Prav tam, pag. 341–342, 23. 1. 1692.

²¹⁵ Prav tam, pag. 611, 26. 2. 1692.

²¹⁶ Prav tam, pag. 579, 24. 2. 1692.

²¹⁷ Prav tam, pag. 611, 26. 2. 1692.

²¹⁸ Prav tam, pag. 641–644, 28. 2. 1692.

deželni stanovi so »za metliška in črnomaljska tla« imenovali kužnega komisarja Franca Karla pl. Gusiča, ki je z okrepljenimi stražami na Kolpi preprečeval, da bi bolezen s Hrvaškega prestopila deželne meje.²¹⁹

Strah pred okužbo ni bil majhen, kot vselej ob podobni nevarnosti pa so ga še stopnjevala tako ali drugače pogojena lažna poročila. Vse tri deželne oblasti, deželni glavar, vicedom in stanovski poverjeniški urad, so denimo 2. aprila 1701 ukazale sodniku in mestnemu svetu **Novega mesta**, naj za 14 dni nemudoma zapreta v mestni stolp nekega Strupija, ki naj bi kot tamkajšnji someščan kršil prepoved prehajanja na Hrvaško. Mestne oblasti so bile deležne graje, ker so mu dovolile, da se je vrnil v mesto, potem ko je potoval skozi Karlovac v Zagreb na sejem in po isti poti nazaj. Strupi je nato iz zapora naslovil pismeno prošnjo na deželne oblasti, naj ga ukažejo izpustiti in mu dovolijo vrnitev v Karlovac, saj sploh ni meščan Novega mesta, temveč karlovški trgovec. Z drugimi trgovci iz Karlovca je res potoval na zagrebški sejem, ne da bi jih na poti kdo ustavljal zaradi dovoljenja. Za prepoved prehajanja in straže menda sploh ni vedel, v Novo mesto pa je prišel samo na obisk k staršem. Neposredno zatem, 12. aprila, je deželni glavar vse straže odpravil, ker je kuga v Gradiški prenehala.²²⁰

Iz naslednjih let o epidemijah na Slovenskem ni poročil, čeprav so kuga, črne koze in druge nalezljive bolezni razsajale v mnogih evropskih deželah, predvsem na Balkanu, Ogrskem in Poljskem. Počasi, a nezadržno se je črna smrt medtem bližala osrčju Evrope. Na Slovenskem so bile v letih 1708–1716 njene oznanjevalke in zaveznice še številne naravne nesreče. Zlasti na Kranjskem so razsajale živinske bolezni, v vseh avstrijskih deželah pa več let črne koze.²²¹

Leta 1710 je prišla črna smrt kar s treh strani tik do meja slovenskih dežel, in sicer z vzhoda, severa in juga. Okuženi so bili namreč mnogi kraji na Ogrskem, Hrvaškem in Beneškem, zaradi česar je ukazala vlada zapreti in zastražiti deželne meje. V vseh večjih krajih so morali magistrati urediti kontumnačne hiše in lazarete. Tudi ko je graška vlada konec leta 1710 za preprečitev epidemije imenovala »kontagij-ski glavni deputaciji« v Gradcu in Celovcu, so ljudje kljub strogim ukrepom še naprej hodili na okužena območja, saj niso verjeli, da jim grozi prava (azijska) kuga, temveč le navadna vročinska bolezen. V prejšnjih časih so namreč kužne epidemije ponavadi izbruhnile nenadoma in z vso silovitostjo, tokrat pa je prišla smrt v povsem drugačni obliki. Bolniki niso imeli izrazitih in splošno znanih kužnih znakov. Ti simptomi so se zdaj pojavili navadno šele po smrti in tudi umiranje ni bilo tako naglo kot prej, saj so okuženci umrli šele teden do dva po izbruhu bolezni.²²²

Viri domače proveniencije o varnostnih ukrepih v dolenskih mestih so za ta čas skopi. **Krška** kapucinska kronika iz leta 1757 omenja kugo na dveh mestih. Leta 1709, ko je pustošila na Ogrskem, so pri mestnih vratih postavili straže, leta 1712 pa po ukazu deželnih stanov nihče ni smel priti v Krško brez zdravstvenega spričevala. Tisto leto je namreč smrt kosila na Ogrskem in tudi po sosednjem Štajerskem, ki ga je od Krškega ločila samo Sava.²²³

Tri leta pozneje je Kranjska zadnjič videla epidemijo, ki jo viri označujejo kot **kugo leta 1715**. Že v letih 1710–1712 je prišla z Ogrskega v Slovenske gorice in se dve leti do 1714 zadržala na Ptujju. Iz Spodnje Avstrije so jo nato v letih 1714 in 1715 zanesli na Zgornje Štajersko in od tam v mariborsko in celjsko okolico. Poleti 1715 se je s Štajerskega razširila na Koroško, kjer je ostala do srede leta 1716, sredi leta 1715 pa je bila tudi že na Kranjskem. Varnostni ukrepi in razne prepovedi so v deželi trajali že dve leti, vse odkar se je začelo umiranje v sosednjih deželah. Kljub odredbam se je »kuga« spomladi 1715 pojavila na Dolenjskem, zlasti v okolici Stične, Novega mesta in Šentruperta, medtem ko so v Ljubljani že od novega leta razsajale vročinske bolezni.²²⁴

Sodobna poročila o povečani umrljivosti na Dolenjskem so tudi tokrat nadvse skopa, vendar jih je mogoče neposredno potrditi s podatki iz mrliških matičnih knjig. Mnoge dolenske župnije so zdaj že vodile mrliške matice, a se veliko knjig žal ni ohranilo. Vzrok smrti v njih v tej dobi praviloma še ni naveden, pa tudi sicer bi morali pod pojmom kuga ali epidemija, kot kaže ljubljanski primer, videti več različnih bolezni. Za mesta so na voljo samo podatki o umrlih v Višnji Gori, Kočevju in deloma v Novem mestu, od trgov pa sta z matičnimi knjigami dokumentirana dva, Žužemberk in Litija.

Preden se osredotočimo na matične knjige dolenskih župnij, si pogledajmo dogajanje v **Ljubljani** in podatke iz tamkajšnjih matic. Kot vedno ni manjkalo pretiravanj, ki so se z geografsko oddaljenostjo samo še povečevala. Cesarski dvor je denimo v maju 1715 spraševal kranjske deželne stanovne, ali v Ljubljani resnično vsak dan umre 20–30 oseb in ali je res, da umirajo nenadno z buboni, tako da leži na ulicah in cestah veliko nepokopanih trupel.²²⁵ Ljubljanski zdravniki so na dezinformacije podali povsem drugačno poročilo. Večina obolelih, deležnih oskrbe, je namreč ozdravela, ni pa bilo moč oskrbeti vseh tistih kmečkih ljudi, ki jih je v mesto pregnala lakota. Dva ali največ trije so resnično omagali na ulici, vendar ne zaradi bolezni, temveč od lakote. Za pomoč revnim

²¹⁹ Travner, *Kuga na Slovenskem*, str. 129.

²²⁰ SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg, šk. 687, fasc. 393, 3. 3. 1701, 2. 4. 1701.

²²¹ Travner, *Kuga na Slovenskem*, str. 129.

²²² Prav tam, str. 130.

²²³ Kapucinski samostan Krško, Archivum loci Ppff. capucinarum Gurkfeldi erectum anno Domini MDCCLVII, pag. 45 in 47. – Prim. objavo: Benedik–Kralj, *Kapucini na Slovenskem*, str. 460, 462.

²²⁴ Travner, *Kuga na Slovenskem*, str. 130–132.

²²⁵ SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg, šk. 688, fasc. 393, 13. 5. 1715.

je bil sicer urejen lazaret, kjer so za bolnike skrbeli zdravniki in padarji.²²⁶ Sedem zdravnikov je potrdilo, da od januarja razsajajo vročinske bolezni, pri čemer je večina obolelih, ki je dobila ustrezna zdravila, tudi ozdravela. Na srečo pri nobenem bolniku ni bilo zaznati bubonov, le pri redkih pa prave kužne mozolje. Prav tako ni šlo za nenadno umiranje, ampak je smrt zvečine nastopila šele po tednu ali celo dveh.²²⁷ Skupno se je v lazaretu znašlo približno 400 ljudi, od katerih jih je do srede maja umrlo 39. Zdravnik Janez Leopold Raditsch je še potrdil, da so bolezenski simptomi, izvzemši karbunklje in bubone, enaki onim, ki jih je sam v letih 1713–1714 videl pri bolnikih na Dunaju in v Pragi. Zato je svetoval, naj na šentpeterskem pokopališču kopljejo globlje grobove in jih posipajo z apnom, da poleti ne pride do nevarnega razpadanja trupel.²²⁸

Zgovorni priči umrljivosti v Ljubljani sta mrliški matici stolne župnije sv. Nikolaja in predmestne župnije sv. Petra. Glede na predhodno leto (1714), ko so v stolni župniji pokopali 124 ljudi, se je njihovo število leta 1715 povzpelo za 71,7 % na 231, od katerih jih je 125 umrlo v mesecih od marca do junija, največ aprila (36) in maja (41).²²⁹ V predmestno-podeželski in teritorialno precej večji šentpeterski župniji se je množično umiranje začelo že jeseni 1714, kar je zagotovo posledica slabih letin in lakote. Če so leta 1713 vpisali v mrliško matico 339 pokopov, se je njihovo število naslednje leto dvignilo na 634, v kužnem letu 1715 pa je znašalo že 951 ali kar 2,8-krat več kot dve leti prej. Tako kot v ožjem mestu je zaznati vrhunec umiranja v mesecih april (134) in maj (201). Že marca 1714 se omenja smrt štirih vojakov v lazaretu (*in lazareth*), kjer so se smrti začele množično vrstiti od 28. aprila 1715. Največ umrlih v lazaretu je zabeleženih v maju in juniju, pri čemer sta ime in priimek umrlega ob množici anonimnih smrti le izjema. Pogosto je v enem dnevu preminilo pet oseb, 20. maja šest brez navedbe imena, 16. junija pa največ, in sicer sedem beračev. Zadnjega mrliča v lazaretu beleži mrliška matica 5. septembra, skupaj v letu 1715 natanko 100 in od tega kar 57 označenih kot berači. Mimo teh so ljudje in še posebej berači množično umirali tudi zunaj lazareta, tako da so večkrat v enem dnevu zabeležili po osem pogrebov.²³⁰

Ljubljanske številke in poročila so ob pomanjkanju poročil z Dolenjskega uporabno izhodišče za primerjave s številom umrlih, ki ga ponujajo mrliške matice petih dolenjskih župnij. Iz vseh matičnih knjig župnij Novo mesto-kapitelj, Višnja Gora, Kočevje, Žužemberk in Smartno pri Litiji izhaja evi-

dentno povečano umiranje. Najhuje je moralo biti v **Novem mestu**, kjer je bilo prebivalstvo tudi sicer najbolj zgoščeno, umrljivost pa največja tako po absolutnem številu kot po deležu umrlih v celotnem prebivalstvu župnije. V novomeški mestni župniji, omejeni na prostor znotraj obzidja, naj bi po navedbi s prve strani najstarejše mrliške matične knjige samo leta 1715 umrlo in bilo pokopanih 331 oseb.²³¹ Žal razpolagamo samo s tem sumarnim podatkom, ne pa z evidenco vseh pokopanih. Šele množično umiranje je namreč spodbudilo prošta Jurija Franca Ksaverja de Marottija, da je 5. julija ukazal svojim duhovnikom, naj začnejo pisati mrliško matico in po natančno predpisanem obrazcu poimensko vpišejo vsakogar, ki umre na mestnih tleh in v okolici. Z vpisovanjem so pričeli že naslednji dan, vendar si vpisi zaradi vsaj enega manjkajočega lista kontinuirano sledijo šele od februarja 1716.²³² Podatek o 331 pokopanih ni preverljiv, a je zelo verjeten. Kot pričajo mrliške matice iz drugih župnij, je namreč glavni val umiranja prešel Dolenjsko že spomladi, popisanih (samo) 34 umrlih oseb pa pade šele v dva poletna meseca. Poleg tega je treba upoštevati, da vsi tu pokopani niso bili Novomeščani. Od skupnega visokega števila umrlih moramo odšteti delež tujcev, pri čemer gre analogno z Ljubljano računati zlasti s povečanim številom beračev in vojakov, ki jih je bilo nadpovprečno veliko že med 34 umrlihi od julija do septembra 1715.²³³ Glede na sumarno navedbo iz iste mrliške matice o 110 umrlih oseb leta 1705 (*hic sepulti*), se je torej leta 1715 število umrlih skoraj potrojilo. Če pa vzamemo letno povprečje 47,8 umrlih v naslednjih desetih letih 1716–1725, je število pokopanih v epidemičnem letu višje skoraj za šestkrat.

Postavlja se vprašanje, kolikšen delež novomeškega prebivalstva predstavlja 331 umrlih oseb, med katerimi le manjši del odpade na one, ki jih nista ugonobila epidemija in pomanjkanje. Upoštevaje, da je mesto leta 1754 štel 1485 prebivalcev in le eno mestu podsodno hišo manj kot leta 1726 (249), lahko za začetek 18. stoletja upravičeno sklepamo o zelo podobnem demografskem stanju. 331 mrličev, domačih in tujih, ki jih je v mesto privedla stiska, bi torej v mestu z manj kot 1500 prebivalci pomenilo dobro petino umrlih, kar je zelo blizu izračunanemu črnomaljskemu deležu med kugo v letih 1691–1692.

Tisto leto je bila smrt zelo neusmiljena tudi na **Kočevskem**. Na tleh mestne župnije Kočevje je umrlo 246 oseb, od katerih jih je le 145 navedenih posamič. Poleg teh so duhovniki brez plačila štolnine

²²⁶ Prav tam, 20. 5. 1715.

²²⁷ Prav tam, 18. 5. 1715.

²²⁸ Prav tam, s. d., prezentirano 22. 5. 1715.

²²⁹ NŠAL, ZA Ljubljana – Sv. Nikolaj, Matične knjige, M 1658–1735.

²³⁰ NŠAL, ZA Ljubljana – Sv. Peter, Matične knjige, M 1690–1736, M 1715–1743.

²³¹ KANM, šk. 58, M/1 1704–1728: »Anno 1715 – In D(omi) no obierunt provisi sacramentis, ac tumulati illor(um) 331.2

²³² Za leto 1715 sta se ohranila samo dva lista, na katerih je zabeležena smrt 34 oseb: 18 meseca julija, 12 avgusta in 4 septembra.

²³³ Med 34 pokopanimi osebami je bilo 5 beračev, 3 tujci in 2 vojaka, skupaj 9 nedomačinov, od tega 6 brez znanega imena, označenih kot N. ali N. N.

pokopali 82 ubožnih odraslih in otrok, medtem ko iz zanikrnosti niso zabeležili pokopa 19 otrok. Zgornje navedbe iz mrliške matične knjige kažejo na izredne razmere, ki so vladale izključno v letu 1715. V mrliških maticah, vodenih od 1669 naprej, namreč nikoli ne naletimo na sumarne podatke o nevpisanih umrlih osebah, čeprav je Kočevska doživljala razne epidemije tudi prej in pozneje. Tolikšnega števila umrlih kot leta 1715 najbrž ni videla nobeno leto ne v 16. ne v 17. stoletju. Glede na desetletno povprečje 1705–1714 – 93,8 smrtnih primerov na leto – se je torej število umrlih leta 1715 povečalo za 262 odstotkov. Med 145 poimensko navedenimi umrlimi jih na mesto Kočevje odpade sicer samo 23, kar glede na prejšnja leta ne predstavlja prevelikega povečanja; desetletno povprečje 1705–1714 znaša namreč 13,1. Upoštevati pa je seveda dejstvo, da je med 101 anonimno umrlo osebo tudi mesto prispevalo svoj delež, tako da je bilo lahko število umrlih mestnih prebivalcev bistveno višje.²³⁴

Natančni podatki o umrlih so razvidni tudi iz mrliške matice župnije **Višnja Gora**.²³⁵ V letu 1715 je v tej župniji umrlo skupno 115 oseb, od tega vsaj 52 ali blizu polovica, ki jih matica označuje kot otroke in mladoletne. Kar 58 ali dobro polovico (51 %) so jih pokopali v dveh spomladanskih mesecih: marca 24 in aprila 34. Po majskem zatišju je smrt poleti pobrala 30 oseb, in sicer junija 11, julija 9 in avgusta zopet 11 ljudi. Mesto Višnja Gora je bilo kljub povečani umrljivosti manj prizadeto kot okoliško podeželje. Razen aprila in julija, ko je umrlo po 5 oseb, namreč ni občutilo hujšega. V celem letu je umrlo 17 domačinov, kar sicer znaša dvakratno letno povprečje prejšnjih dveh let (8,5), zaostaja pa za bistveno večjim porastom umrljivosti na ravni celotne župnije, kjer je v letih 1713 in 1714 umrlo 78 oziroma 63 oseb. Prav tako ni opaziti povečanega števila umrlih tujcev in beračev, za katere mestece pač ni moglo biti pričakovani cilj rešitve.²³⁶

Visoko umrljivost sta leta 1715 beležila tudi župnija in trg **Žužemberk**. Smrt je množično kosila od februarja do avgusta in dosegla vrhunec meseca maja, ko je umrlo 64 ljudi ali skoraj četrtnina od skupno 279 umrlih v tem letu. Glede na prejšnja leta je bil dvig umrljivosti podobno izrazit kot na Kočevskem. Enako hudo sta trpela okolica z 209 smrtnimi primeri kakor tudi trg, kjer je smrt zahtevala 68 življenj.²³⁷ Če število umrlih primerjamo s 521 prebivalci, kolikor jih je ta največji dolenski trg štel leta 1754,²³⁸ je

pomrla približno osmina Žužemberčanov. Delež je v resnici previsok, saj je bil trg v začetku 18. stoletja precej bolj obljuden kot pol stoletja pozneje. Okoli leta 1703 je namreč domačemu gospodarstvu pripadalo 130 podložnih enot, po terezijanskem katastru pa le še 96.²³⁹

Močan dvig umrljivosti so leta 1715 zabeležili tudi v župniji Smartno pri **Litiji**. V drugi polovici leta 1714 in v prvi polovici leta 1715 je umrlo okoli 294 oseb, kar je 2,8-krat več od 10-letnega povprečja 1711–1720 (okoli 821 ljudi), brez epidemičnega leta pa kar 5,4-krat več od povprečja (54,1 na leto). Zanimivo je, da se je umiranje skoraj povsem izognilo trgu Litija, kjer so konec leta 1714 umrle tri osebe, naslednje leto pa niti ena.²⁴⁰ Tako kot drugod so v letih 1714–1715 pokopali neobičajno veliko beračev. V mrliški matici naletimo tudi na beležko načina smrti. Potem ko je 26. avgusta 1714 preminil hlapec Andreja Bratuna s Kresniškega vrha, je naslednji dan nagle smrti (*repentina quasi morte*) umrl pri istem gospodarju še drugi hlapec.

Koliko ljudi sta epidemija in lakota pobrali v drugih mestnih in trških župnijah, zaradi neohranjenih mrliških matic ni ugotovljivo, lahko pa bi umrljivost spremljali še v nekaterih dolenskih in drugih kranjskih podeželskih župnijah, kar bi zahtevalo veliko potrpežljivega dela. Raziskava bi sicer podala kompleksnejšo podobo umiranja na raznih koncih dežele, zelo malo ali sploh nič pa si lahko od nje obetamo konkretnih poročil o naravi bolezni. Pri t. i. kugi leta 1715 je šlo torej za povezavo dveh tesnih zaveznic: epidemije, ki je utelešala več različnih bolezni, in lakote, nastale zaradi slabih letin ter motenj v gospodarskih in komunikacijskih tokovih.

V zvezi z epidemijo leta 1715 se kaže pomuditi še pri **Kostanjevici**, edinem dolenskem mestu, v katerem viri nikoli ne omenjajo izbruha kakšne kužne bolezni. Vse kaže, da je mestece ob Krki navzlic izpostavljeni obmejni legi in bližini več kot neprijetnih žumberških Uskokov z nemalo sreče prebrodilo vsa nevarna obdobja velikih epidemij, saj bi v nasprotnem glede na strukturo ohranjenih virov iz njih zanesljivo izvedeli za še tako omejeno žetev črne smrti. Doba, ki je z viri slabše dokumentirana, za Kostanjevico pa usodna, je nastopila šele v prvi četrtini 18. stoletja, v katero pade ne le epidemično leto 1715, temveč na Dolenskem tudi dve drugi povišani umrljivosti, o katerih bo še tekla beseda. V mestecu se je v tem času drastično namnožilo število opustelih

²³⁴ NŠAL, ŽA Kočevje, Matične knjige, M 1669–1724.

²³⁵ NŠAL, ŽA Višnja Gora, Matične knjige, M 1713–1748.

²³⁶ Oba smrtna primera tujcev v mestu časovno sploh ne sovpadata z obdobjem povečanega umiranja. V začetku marca je v mestu umrl neki berač, konec septembra pa je nepričakovana smrt dohitela žensko iz sosednje šmarske župnije.

²³⁷ NŠAL, ŽA Žužemberk, Matične knjige, M 1710–1724.

²³⁸ Popis duš po posameznih krajih, vključno s trgov Žužemberk, obravnava samo podložnike žužemberškega gospodarstva (ÖStA, HHStA, FAA, A–IX–22, Conv. 1, Seelen Conscript-

tion 20. 6. 1754), kar pa pomeni tako rekoč vse trško prebivalstvo razen prebivalcev gradu, župnišča in edine tuje enklave – hube, podložne domačemu župniku (SI AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, N 32, N 183).

²³⁹ ÖStA, HHStA, FAA, A–15–84, Urbar Seisenberg ca. 1703, s. p. – SI AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, N 183, No. 20, s. d. (okoli 1755).

²⁴⁰ Morda je bil kak Litijan med osmimi otroki, ki so označeni brez imena in kraja zgolj kot »prolis« ali »infans«.

domov, tako da je po popisu, nastalem leta 1727 ali malo pred tem, premoglo le še 46 naseljenih hiš in kar 31 pustot, kar pomeni dobri petini izpraznjenih ter propadlih domov (40,3 %).²⁴¹ Zlasti zaradi sovpadanja z epidemijo leta 1715, ki je v sosednjem Novem mestu pobrala petino prebivalcev, navajajo prejšnje ugotovitve k domnevi, da je eden glavnih razlogov nenadne opustelosti Kostanjevice prav v smrti dobršnega dela prebivalstva. In vendar vse kaže, da temu ni bilo tako, čeprav se je epidemija leta 1715 zaradi splošne razširjenosti zelo verjetno oglasila tudi v tem mestecu. Poročila Kostanjevičanov o vzrokih vidnega propadanja njihovega mesta v prvi polovici 18. stoletja namreč nikjer ne omenjajo kakšne kuge, temveč pripisujejo krivdo trem požarom, od katerih zadnji iz drugih virov ni znan in ga je mogoče postaviti v čas med 1703 in 1714. Po davčnem registru leta 1702 je brez imen popisanih še 81 obdavčencev in v sočasni vizitaciji vsega tri zapuščene hiše,²⁴² leta 1714 pa govori poročilo mestnega predstojništva že o 26 popolnoma opustelih hišah in o revščini, ker je mesto v zadnjih šestdesetih letih trikrat povsem pogorelo.²⁴³ Strukturna kriza, značilna za dolenjska mesta nasploh, je mnogim pogorelcem očitno vzela voljo, da bi si postavili nove domove, in jih pognala po svetu.

Zadnja velika kužna epidemija na slovenskih tleh je prenehala v začetku leta 1717, potem ko je trajala okoli šest let. Čeprav so bili primeri prave (azijske) kuge tudi drugod po tem letu le še sporadični, je kuga do srede 18. stoletja povzročala obilo skrbi in stroškov. Zaradi pogostih pojavov v sosednjih deželah na vzhodu in jugu sta namreč znatno trpela promet in trgovina. Prvič po veliki epidemiji so se glasovi o kugi na Turškem in Ogrskem razširili že sredi leta 1718, nakar je na Balkanu in Ogrskem morila še v letih 1720–1724. Pomenljivo je, da se je tedaj pri nas, zlasti na Dolenjskem, pojavila bolezen, imenovana »pleuriditis maligna«, zato so se kranjski deželni stanovi bali razširitve kuge tudi na Kranjsko.²⁴⁴

Omenjenemu, poblizhe neznanemu vnetju, gre pripisati povečano umrljivost, ki jo izkazujejo matične knjige nekaterih obravnavanih župnij v začetku dvajsetih let 18. stoletja. Sicer pa mrliške matične knjige tudi v tem času nikoli ne govorijo o vzrokih smrti. Hudo je bilo zlasti na **Kočevskem**, kjer je število smrtnih primerov leta 1721 glede na povprečje prejšnjih let spet poskočilo za nekajkrat. V celotni župniji je umrlo 166, v mestu Kočevje pa 24 oseb, od tega največ otrok.²⁴⁵ Porast je leto poprej, leta 1720, opaziti v **Novem mestu**, kjer so pokopali 73 oseb ter 75 leta 1724.²⁴⁶ V župniji **Višnja Gora** se je umrljivost nekoliko dvignila v letih 1721 in 1722, pri čemer mestno prebivalstvo ni bilo prizadeto bolj kot prejšnja in naslednja leta.²⁴⁷ Kar pet let zapored je beležil visoko število smrtnih primerov žužemberški župnik, zlasti leta 1721 in 1724, ko je umrlo 95 oziroma 96 oseb. Trg **Žužemberk** je leta 1721 doživel podobno, a nekoliko manjšo morijo kot v kužnem letu 1715. Izgubil je 41 prebivalcev (leta 1715 – 68), 23 oseb iz trga pa so pokopali tudi leta 1724.²⁴⁸ Ali je izumrla tudi kakšna družina, ne vemo; sama hišna posest se je do leta 1731 glede na stanje okoli 1703 zmanjšala za (samo) pet domov.²⁴⁹ Visoko število smrtnih primerov so v letih 1721 in 1724 beležili v župniji **Metlika**, kjer se najstarejša ohranjena mrliška matica z letom 1720 šele začenja. Naslednje leto je umrl 101 človek, nakar so jih tri leta pozneje, leta 1724, pokopali 136.²⁵⁰

Veliko bolje kot za leto 1715 so dokumentirani vzroki povečane umrljivosti na **Metliškem** leta 1724. Tja so kranjski deželni stanovi poslali zdravnika Franca Ksaverija Zalokarja, ki je po vrnitvi v Novo mesto v svojem poročilu 26. februarja 1725 kot poglavitni vzrok epidemije grajal predvsem slabe higienske razmere.²⁵¹ Deset preteklih dni je v metliški, črnomaljski, semiški in viniški župniji vizitiral bolnike in podal natančen opis bolezenskih znakov, od kraja do kraja zelo različnih. Pravzaprav je šlo za sočasen izbruh več boleznih; poleg glavne »pleuriditis maligna«, sta odrasle morila še pljučnica in nalezljivi katar, otroke pa vnetje zadnjice. Zdravnik Zalokar je nadalje opisal, kako zlahka se bolezen »pleuriditis maligna« prenaša z dihanjem majhnih hišah, ki jih je srečal na svojem obhodu, svoje pa je prispevalo še naglo ohlajanje in segrevanje ozračja. Drugi razlog okužbe je slaba navada tamkajšnjih ljudi, da se v svojih ozkih, močno zakurjenih sobah v mrličevi navzočnosti dobesedno pražijo ob razbeljeni žerjavici. Nema lokrat so poleg še jagnjeta in druga živina, po

²⁴¹ Popis je bil v vicedomskem arhivu pomotoma uvrščen med novomeške akte: SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 255, I/133, lit. R I–9, Specification der hernach benanthen bürgerlihen häyßer weliche bewohnt sein. – Datiranje popisa v čas malo pred 1727 so omogočile navedbe vdov, za katere iz poročne matične knjige vemo, kdaj so se vnovič poročile (NŠAL, ŽA Kostanjevica, Matične knjige, R 1723–1770, v njej: P 1726–1770, M 1745–1770).

²⁴² SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 185, fasc. 104, lit. L II–7, Stüfft register der Statt Landtstraß v(on) 1702, 30. 4. 1703.

²⁴³ Prav tam, lit. L II–1, 5. 8. 1714. – Medtem ko poznamo požara leta 1663 in 1674, ki sta upepelila skoraj polovico oziroma petino domov (SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 184, I/104, lit. L II–2, 31. 3. 1686, 9. 8. 1686), tretji – zadnji požar iz virov ni znan. Valvasor ni o njem vedel ničesar, čeprav je bil sicer na tekočem s požari v drugih mestih, ki so izbruhnili zadnja leta pred izidom Slave. Prav tako ne govorijo o posledicah ognja obsežna navodila mestnemu predstojništvu leta 1691 (prav tam, 28. 7. 1691) niti spisi omenjene vicedomske vizitacije leta 1703.

²⁴⁴ Travner, *Kuga na Slovenskem*, str. 132.

²⁴⁵ NŠAL, ŽA Kočevje, Matične knjige, M 1669–1724.

²⁴⁶ KANM, šk. 58, M/11704–1728.

²⁴⁷ NŠAL, ŽA Višnja Gora, Matične knjige, M 1713–1748.

²⁴⁸ NŠAL, ŽA Žužemberk, Matične knjige, M 1710–1724.

²⁴⁹ ÖStA, HHStA, FAA, A–15–84, Urbar Seisenberg ca. 1703, s. p.; A–15–97, Urbar Seisenberg 1731–1733, fol. 1–32.

²⁵⁰ ŽA Metlika, Matične knjige, M 1720–1739.

²⁵¹ Travner, *Kuga na Slovenskem*, str. 132.

obilni mrtvaški pojedini, ki ji Hrvati²⁵² pravijo »karmina«, kjer se pogrebci navzamejo okuženega zraka, pa se iz vroče izbe odpravijo ven na mraz. Zalokar je v imenu deželnih oblasti prepovedal tovrstne pojedine ob mrličih in prinašanje ognja v sobe, potem ko se je v neki izbi v mestu Črnomelj do smrti opeknel nek otrok. Ukazal je tudi ločevanje mrtvih od živih, saj se je zgodilo, da je med spovedovanjem bolnika pod njegovo posteljo ležal mrtvec. Še največkrat so bolni ozdraveli, če so jim takoj po izbruhu boleznj puščali kri. V več vaseh so dnevno umrle po 2 do 3 osebe, a največ 6 v isti župniji v enem dnevu. Natančen poimenski seznam umrlih je poročevalec sestavil na podlagi mrljskih matičnih knjig. Od Novega leta do 17. februarja je v župniji Metlika umrlo 59 oseb, v župniji Črnomelj 52, v župniji Semič 19, v župniji Podzemelj 25, v župniji Vinica pa eden od petih obolelih že za božič prejšnje leto. Mesti **Metlika in Črnomelj** sta bili prizadeti različno, vendar slednje še zdaleč ne tako hudo kot med kugo v letih 1691–1692. V metliškem predmestju je umrlo 8 oseb in v mestu samem 6 skupaj z dvema novorojenima otrokoma vkvartiranih vojakov. Manjše črnomaljsko mestje je izgubilo 15 prebivalcev, od tega 5 otrok, predmestje pa 6 odraslih in enega otroka.²⁵³

Do srede 18. stoletja opazimo v obravnavanih dolenskih župnijah še nekaj sočasnih porastov umrljivosti, ki jih lahko pripišemo tej ali oni nalezljivi boleznj oziroma lakoti, poročil o vrsti boleznj pa mrljske matične knjige ne dajejo. Najizrazitejši primer množičnega umiranja, o katerem so se razširili neresnični »kužni glasovi«, je zaslediti med jesenjo 1736 in pomladjo 1737 v **Novem mestu**. Od 22. novembra 1736 do 20. marca 1737 je za neimenovano boleznjo umrlo 47 vojakov, njihovih žena in oseb iz polka Franca Lotariškega, nekajkrat tudi po dva ali celo trije vojaki na dan. Vojaštvo ni bil edini socialni sloj, ki ga je epidemija zajela, bilo pa je njen prinašalec in najštevilnejša žrtev. V mesecu januarju in deloma februarju se je v primerjavi s povprečjem prejšnjih let več kot podvojilo tudi število umrlih domačinov, kar kaže na razširitev okužbe med civilno prebivalstvo.²⁵⁴ Ukrepi za preprečitev širjenja boleznj so morali biti dovolj strogi, glasovi o nevarnosti pa močno prenapihnjani. Na poverjeniški urad kranjskih deželnih stanov sta se v zvezi z novomeško epidemijo v marcu ločeno obrnila poverjeniški urad deželnih stanov Goriške in zdravstveni odbor mesta Koper v beneški Istri. Koprčani so prosili za poročilo, ali sta Kranjska in posebej Novo mesto resnično zaprta. Goriški stanovski poverjeniki so od zdravstvenega odbora v beneški Palmanovi celo prejeli dopis, da so na Kranjskem uvedli zaporo, ker naj bi v Novem mestu umrlo

30 oseb. Strah pred kugo je bil velik in upravičen, saj je isto leto morila v turški Bosni. Kranjski stanovski poverjeniki so na koprski in goriška povpraševanja odgovorili, da gre za izmišljotino in hudobijo tistih, ki so razširjali vesti o nalezljivi kužni boleznj in zapori. V resnici je prejšnje leto s sedmimi četami polka vojvode Lotariškega prišlo z Ogrskega na Kranjsko nekaj bolnih mož, ki so jih nastanili v Novem mestu. Umrli so za »ogrsko vročico«, a nihče nenadoma in nepreviden. Odkar se je moštvo po prestanih naporih odpočilo, že od jeseni ni slišati o tej boleznj. Poročilo, napisano 25. marca 1737, je resnico nekoliko prikrojilo, saj se je val množičnega umiranja končal šele pet dni pred tem. Konec istega leta pa je Beneška republika na mejah s Kranjsko še zadnjič uvedla mejno zaporo zaradi goveje kuge in epidemije, ki je morila v karloškem generalatu.²⁵⁵

Za Kranjsko je poleg posameznih kužnih primerov na Goriškem leta 1732 predstavljala zadnjič neposredno nevarnost kuga v ogrskih in hrvaških pokrajinah med letoma 1738 in 1741. Povzročila je visoke izdatke za varnostne ukrepe in popolno prenehanje trgovine. Poslednji primer zapiranja meja proti Hrvaški in kužne zapore sploh pade v leto 1744, ko so oblasti epidemijo kmalu zadržale. Ogrsko, Hrvaško, Dalmacijo in turško Bosno je kuga obiskovala še skoraj do konca 18. stoletja. Zaradi nje sta v sosednjih avstrijskih dednih deželah trpela promet in trgovina, hujših posledic pa ni bilo.²⁵⁶

Od srede 18. stoletja se je kuga kot taka in tudi kot oznaka za epidemijo umaknila novim in starim epidemičnim boleznim, ki so se že prej mestoma skrivale pod njenim imenom. Na prehodu v zdravstveno ugodnejše obdobje brez pravih kug kaže na Dolenskem omeniti zlasti epidemijo grize v drugi polovici petdesetih let.²⁵⁷ Ta sicer ni zahtevala toliko žrtev kot nekatere kužne epidemije, a je v več dolenskih mestih in trgih v letih 1757–1758 pobrala tudi po nekaj deset odraslih in otrok.²⁵⁸ Vendar pa posledic te in poznejših epidemij še zdaleč ni mogoče primerjati s starejšimi kužnimi epidemijami. Pri slednjih sta že strah pred okužbo in dejanska nevarnost hitrega širjenja vznemirjala dežele daleč od žarišča epidemije. Gospodarske posledice zaradi zaprtja prometnic in ohromitve utečenih življenjskih tokov in funkcij so bile tako praviloma nesorazmerno večje od samih demografskih posledic, ki se v primerjavi z vznemirjenjem v domači in okoliških deželah pogosto, a neupravičeno zdijo skorajda zanemarljive.

²⁵⁵ SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg, šk. 688, fasc. 393, Zapora v Beneški Istri 1732, 1737.

²⁵⁶ Travner, *Kuga na Slovenskem*, str. 132–133. – SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg, šk. 688, fasc. 393.

²⁵⁷ SI AS 6, Reprezentanca in komora za Kranjsko v Ljubljani, šk. 120, fasc. XXXIX, Sanitetne zadeve, 30. 8. 1756, 6. 9. 1756.

²⁵⁸ Prim. Golec, *Prebivalstvo in družba*, str. 99 sl.

²⁵² Mišljeni so Belokranjci (Golec, *Nedokončana kroatizacija*, str. 24).

²⁵³ SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg, šk. 688, fasc. 393, Sanitetno poročilo iz Bele krajine 1725.

²⁵⁴ KANM, šk. 66, M/3 1736–1752.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

SI AS – Arhiv Republike Slovenije

AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko

AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg.

AS 6, Reprezentanca in komora za Kranjsko v Ljubljani

AS 166, Mesto Višnja Gora

AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko:

AS 746, Cistercijanski samostan Kostanjevica

AS 774, Gospostvo Ribnica

AS 1074, Zbirka urbarjev

AS 1080, Zbirka Muzejskega društva za Kranjsko, Muzejskega društva za Slovenijo in Histo-ričnega društva za Kranjsko

DOZA – Deutschordens-Zentralarchiv, Wien

Abt. Österreich, BÖ = Abteilung Österreich, Ballei Österreich

KANM – Kapiteljski arhiv Novo mesto

Kapucinski samostan Krško

NŠAL – Nadškofjski arhiv Ljubljana

ŽA – Župnijski arhivi: ŽA Črnomelj, ŽA Kočevje, ŽA Kostanjevica, ŽA Ljubljana–sv. Nikolaj, ŽA Ljubljana–sv. Peter, ŽA Mokronog, ŽA Šmartno pri Litiji, ŽA Višnja Gora, ŽA Žužemberk.

ÖStA, HHStA – Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien

FAA – Fürstlich Auerspergsches Archiv

StLA – Steiermärkisches Landesarchiv Graz

I.Ö. HK – Archiv der innerösterreichischen Hofkammer

I.Ö. HK-Rep. – Repertorien der innerösterreichischen Hofkammer

I.Ö. HK-Akten – Innerösterreichischen Hofkammer-Akten

ŽA Metlika – Župnijski arhiv Metlika

LITERATURA IN OBJAVLJENI VIRI

Benedik, Metod in Kralj, Angel: *Kapucini na Slovenskem v zgodovinskih virih. Nekdanja Štajerska kapucinska provinca*. Ljubljana: Inštitut za zgodovino Cerkev pri Teološki fakulteti Univerze v Ljubljani, 1994 (*Acta ecclesiastica Sloveniae*, 16).

[Dimitz, August]: *Annalen der landesfürstlichen Stadt Gurkfeld. Mittheilungen des historischen Vereins für Krain* 15, 1860, str. 84–85.

[Dimitz, August]: *Beiträge zur fünfhundertjährigen Gründungsfeier von Neustadt (Rudolfswerth) in Unterkrain. Mittheilungen des historischen Vereins für Krain* 20, 1865, str. 25–44.

Dimitz, August: *Geschichte Krains von der ältesten Zeit bis auf das Jahr 1813. Vierter Theil*. Laibach: Kleinmyr & Bamberg, 1876

Dimitz, August: *Zur Geschichte der Städte und Märkte in Krain, II. Landstraß. Mittheilungen des historischen Vereins für Krain* 19, 1864, str. 79–80.

Dular, Jože: *Metlika skozi stoletja*. Metlika: Belokranjsko muzejsko društvo, 1978.

Dular, Jože: *Metlika skozi stoletja*. Metlika: Belokranjsko muzejsko društvo, 1986.

Golec, Boris: *Nedokončana kroatizacija delov vzhodne Slovenije med 16. in 19. stoletjem: po sledih hrvaškega lingvonima in etnonima v Beli krajini, Kostelu, Prekmurju in Prlekiji*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2012.

Golec, Boris: *Prebivalstvo in družba dolenskih meščanskih naselij od 15. do srede 18. stoletja*. Ljubljana, 1997 (magistrska naloga).

Jarc, Janko: *Iz preteklih stoletij Novega mesta. Novo mesto. Kulturnozgodovinski vodnik* (ur. Tone Knez). Novo mesto: Dolenjski muzej, 1976, str. 17–96.

Jelinčič, Zdravko: *Črna smrt v Gorici leta 1682. Kronika* 2, 1954, št. 2, str. 115–121.

Koblar, A.[nton]: *Iz kronike krškega mesta. Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko* 9, 1899, str. 19–24.

Koblar, Anton: *O človeški kugi na Kranjskem. Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko* 1, 1891, str. 39–55.

Koropec, Jože: *Krško v obdobju velikih slovenskih kmečkih vstaj. Krško skozi čas 1477–1977. Zbornik ob 500-letnici mesta* (ur. Lado Smrekar). Krško: Skupščina občine, Odbor za pripravo praznovanja 500-letnice Krškega, 1977, str. 45–59.

Koropec, Jože: *Žebnik, Radeče in Svibno do 17. stoletja. Časopis za zgodovino in narodopisje* 50, NV 15, 1979, št. 1–2, str. 51–77.

Luschin v. Ebengreuth, A.[lfons]: *Ein Protokoll der Stadt Stein. Mittheilungen des Musealvereines für Krain* 18, 1905, str. 38–67.

Milkowicz, Wlad.[imir]: *Beiträge zur Rechts- und Verwaltungsgeschichte Krains. Mittheilungen des Musealvereines für Krain* 2, 1889, str. 3–40; 3, 1890, str. 41–52.

Podlogar, Leopold: *Kronika mesta Črnomlja in nje-ga župe*. Ljubljana: Samozaložba Tomo Zupan, 1906.

Podlogar, Leopold: *Požari v Metliki. Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko* 7, 1907, str. 46.

Smole, Majda: *Kuga na Kranjskem v 16. stoletju. Kronika* 5, 1957, št. 2, str. 97–98.

Travner, Vladimir: *Kuga na Slovenskem*. Ljubljana: Življenje in svet, 1934.

- Umek, Ema: Kuga na Štajerskem v letih 1679–1683. *Kronika* 6, 1958, št. 2, str. 80–84.
- Valenčič, Vlado: Prebivalstvo in hiše stare Ljubljane. *Kronika* 5, 1957, št. 3, str. 111–123.
- Valvasor, Johann Weichard: *Die Ehre deß Hertzogthums Crain, I–XV*. Laybach, Nürnberg: Wolfgang Moritz Endter, 1689.
- Vrhovec, Ivan: *Zgodovina Novega mesta*. Ljubljana: Matica slovenska, 1891.
- Vrhovec, Joh.[ann]: Die Pest in Laibach. *Mitteilungen des Musealvereines für Krain* 12, 1899, str. 25–40, 83–99, 129–141; 13, 1900, str. 17–24.
- Waltritsch, Marko: Prvi goriški kronist Giovanni Maria Marusig in njegovi opisi nasilnih smrti v Gorici v 17. stoletju. *Množične smrti na Slovenskem. Zbornik referatov. 29. zborovanje slovenskih zgodovinarjev. Izola, 22. – 24. 10. 1998* (ur. Stane Granda in Barbara Šatej). Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev, 1999, str. 189–200.
- Zupanič Slavec, Zvonka: Epidemije na Slovenskem. Lakote, kuge in vojne reši nas, o Gospod! *Množične smrti na Slovenskem. Zbornik referatov. 29. zborovanje slovenskih zgodovinarjev. Izola, 22. – 24. 10. 1998* (ur. Stane Granda in Barbara Šatej). Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev, 1999, str. 201–210.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Seuchen in Unterkrain (Dolenjska) zwischen Überlieferung und Realität

Unterkrain war jenes slowenische Land, das in der frühen Neuzeit am häufigsten von verschiedenen Epidemien heimgesucht und neben Istrien am stärksten betroffen wurde. Vor allem seine Städtchen, überwiegend sehr klein und unbedeutend, erlitten unter den slowenischen Binnenstädten zweifelsohne die schlimmsten Folgen der Seuchen. Auch sonst hatten Städte und Märkte im Vergleich zum flachen Land eine schwerere Last an den Epidemien zu tragen wegen ihrer Transitlage und Bevölkerungsdichte. Die schwerste Last in Unterkrain trug Rudolfswert (Novo mesto), die zweitbedeutendste Stadt in Krain und die einzige unter den sieben Städten in Unterkrain mit mehr als tausend Einwohnern. Angesichts der Kleinheit der Stadtsiedlungen überraschen in den Quellen umso mehr die außerordentlich hohen Zahlen der Toten, wie sie anderswo in Krain nicht zu verzeichnen sind. Gerade die Glaubwürdigkeit und Bedeutung der Zahl der Toten stellt eine der Hauptfragen dar, die angesichts der ungünstigen Struktur und Natur der Quellen einigermassen zufriedenstel-

lend im vorliegenden Beitrag beantwortet werden soll. Weniger greifbar sind die Dimensionen der wirtschaftlichen und sozialen Folgen der Epidemien, die sich mit zuverlässigen Parametern praktisch nicht erfassen lassen. Aus diesem Grunde werden die deskriptive Ebene und der Wortschatz zeitgenössischer Berichte nur mit knapper Not überschritten. Ebenso weiß man fast nichts über die Krankheitssymptome einzelner Seuchen, mit deren Hilfe man einzig auf die eigentliche Krankheit schließen könnte. Hinter dem Begriff der Pest stecken im behandelten Zeitraum neben der echten Pest noch etwa zehn ansteckende Krankheiten.

Sehr wenig ist über das Geschehen selbst in einer Zeit bekannt, wo die Pest wütete. Davon zeugen nur die Richter-Rechnungen von Weichselburg (Višnja Gora) aus der Zeit von drei kleineren Epidemien in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts sowie Berichte des sog. Contagions-kommissars in Tschernembl (Črnomelj) aus den Jahren 1691–1692, zu denen auch die einzigen erhaltenen Listen der Toten gehören und jener Angesteckten, die genesen sind. Gerade für jene Städte, von denen uns neuere Berichte über eine hohe Zahl von Toten zur Verfügung stehen, gibt es keine derartigen Berichte aus erster Hand. Summarische Angaben über die Zahl der Todesfälle in größerem oder kleinerem zeitlichen Abstand von den Städten selbst vermittelt wurden, mußten daher mit allerlei anderen zeitgenössischen Quellen konfrontiert werden.

Mit besonderer Aufmerksamkeit und zugleich Vorsicht sind die genauen, nicht abgerundeten Zahlen zu betrachten, bei denen man den Eindruck gewinnt, daß sie auf zeitgenössischen Spezifizierungen beruhen mußten. Die augenscheinlichsten Übertreibungen stellen summarische Angaben über gut 800 tote Rudolfswerter im Jahre 1599 dar, davon 149 Hausbesitzer, und über nicht weniger als 1.200 Pestopfer in Mottling (Metlika) in den Jahren 1646–1647. Im Fall der Stadt Rudolfswert hätten die Toten mehr als die Hälfte der Bevölkerung ausgemacht, doch eine Namensanalyse der Besitzer der verödeten Häuser zeigt, daß man höchstens mit einigen hundert Gestorbenen rechnen kann. Mottling hätte mehr Einwohner verloren, als die Stadt Mitte des 17. Jahrhunderts überhaupt gehabt haben kann (um 900). Viel realistischer sind die Angaben über die 322 an der Pest gestorbenen Rudolfswerter im Jahre 1625, ferner über »nur 18 Tote« im Jahre 1648 und über 331 Begräbnisse im ganzen Jahr 1715, in dem die letzte Seuche wütete.

Nichtnumerische Quellenangaben über den Tod einer großen Zahl von Menschen oder sogar über das Aussterben einer Stadt (Tschernembl) sind nur eine Art Ausdrucksstil und nicht wortwörtlich zu verstehen. Darunter befinden sich auch evidente Unwahrheiten, die für die höheren Behörden außerhalb Krains bestimmt waren, wie etwa die von 1599,

daß die Hälfte der Bürger und Inwohner in Weichselburg tot sei oder in derselben Zeit, es habe viele Tote gegeben unter den angesehensten Bürgern von Gottschee (Kočevje). Die Heranziehung von Steuerregistern und anderer zeitgenössischer Quellen aus der Epidemiezeit oder unmittelbar danach offenbart ganz andere Tatsachen: von der Pest wurden die beiden Städte nur gestreift, Gottschee vielleicht sogar umgangen.

Außer Rudolfswert trafen die Pestepidemien noch drei Unterkrainger Städte schwer: die Epidemie 1646-1647 Gurkfeld (Krško) und Mottling, für welche Zahl und Anteil der verstorbenen Einwohner nicht feststellbar sind, und eine lokal begrenzte Pestepidemie Tschernembl in den Jahren 1691-1692. Hier erkrankten 216 und starben 139 Menschen (64,4%), ca. ein Fünftel der gesamten Stadtbevölkerung. Mindestens ein Fünftel der verstorbenen Einwohner kann auch in Rudolfswert für die Jahre 1625 und 1715 festgestellt werden, falls die 322 bzw. 331 Personen nicht eher ein Viertel darstellten oder sogar einen noch höheren Anteil, der sich schon einem Drittel nähert.

Erst die letzte Epidemie von 1715 kann in den Sterbebüchern in mehreren Unterkrainger Pfarren verfolgt werden. Allem Anschein nach handelt es sich außer in Rudolfswert zwar nicht um hohe, dennoch um nicht unbeträchtliche Menschenopfer. Das war zugleich die letzte große Epidemie, die in den Quellen als Pest bezeichnet wird. Bis zur Mitte des 18. Jahrhunderts wurde Krain nur noch durch

Ausbruch der Pest in seiner östlichen Nachbarschaft beunruhigt. Obwohl die Pest nicht mehr im Lande wütete, richtete sie nach wie vor wegen der teilweisen oder vollständigen Lähmung des Waren- und Personenverkehrs auch in Unterkrain großen wirtschaftlichen Schaden an.

Es ist durchaus verständlich, warum die demographischen Folgen in den Quellen immer mit den wirtschaftlichen in Zusammenhang gebracht werden. Dem Ausbruch der Epidemie an einem bestimmten Ort folgte nämlich die Karantäne oder die sog. Banderisierung des Seuchengebiets. Dies bedeutete, daß alle Art Kommunikationen, wie Handels- und Verkehrsverbindungen, abgebrochen wurden. Seuchewachen, die in anderen potentiell gefährdeten Gebieten von Landes- oder einzelnen Ortsbehörden aufgestellt wurden, verwehrten Personen und Waren, die ohne Gesundheitszeugnisse, die sog. Fedi waren, den Zugang. Der Ausbruch einer auch lokal begrenzten Epidemie hatte die Sperre der Landesgrenzen zur Folge und bedeutete eine starke Einschränkung bzw. die völlige Lähmung des Verkehrs. Darunter litt auf die eine oder andere Weise die gesamte Landeswirtschaft. Vor allem wegen der langdauernden Sperren mußten verschiedene Wirtschaftszweige erhebliche Verluste hinnehmen, das hatte eine Verarmung bestimmter Bevölkerungsschichten zur Folge, führte zu Steuerunfähigkeit, die in letzter Konsequenz das Landesärar zu spüren bekam, ferner gab es Mangel an Lebensmitteln und anderen Waren und letztlich auch echte Hungersnöte.